

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI`
XALI`Q BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**A`JINI`YAZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALI`Q INSTITUTI`**

Qol jazba huquqi`nda

**DAVLETYAROV XABIBULLA
SOATBAEVICH**

**“Qaraqalpaqstan tariyxinda ko`rnekli tulg`alardin` tutqan
orni ha`m roli haqqinda Innovatsiyaliq sabaqlar o`tiw
metodlari”**

5A110601 – Tariyti oqitiw metodikasi

Magistr

**akademik bilim da`rejesin ali`w ushi`n arnalg`an
magistirlik dissertatsiya**

Ilimiy basshi`:

t.i.k. dots: R.Axmetshin

No`kis-2014

**Ma'mleketlik Attestatsiya komissiyasına qorg'awg'a ruxsat
berilgen.**

Magistratura bo'limi baskıg'ı: _____ B.Atashov

Tariyx kafedrası baskıg'ı: _____ A.Saribaev

İlimiy basshı: _____ R.Axmetshin

Magistrlik dissertatsiya jumısı

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı
rektorının` «\_\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2014 jıl \_\_\_\_\_ sanlı buyrıg`ı
menen qorg`awg`a ruxsat etildi.

Magistrant Davletyarov Xabibulla Soatbaevich «Qaraqalpaqstan tariyxında ko`rnekli tulg`alardıń tutqan ornı ha`m roli haqqında innovatsiyalıq sabaqlar o`tiw metodları» degen temada magistrlik dissertatsiyası Tariyx kafedrasının` 2014-jılı \_\_\_\_-\_\_\_\_ ku`ngi ____ sanlı protokoli tiykarında ma`mleketlik attestatsiya komissiyasına qorg`awg`a jiberiwge usınıs etildi.

Tariyx kafedrası baslıg`ı:

A.Sarıbaev.

Magistrant Davletyarov Xabibulla Soatbaevich «Qaraqalpaqstan tariyxında ko`rnekli tulg`alardıń tutqan ornı ha`m roli haqqında innovatsiyalıq sabaqlar o`tiw metodları» degen temada magistrlik dissertatsiyası 2014-jıl ____-____ kungi institut rektorının` \_\_\_\_-sanlı buyrıg`ı menen ma`mleketlik attestatsiya komissiyasına qorg`awg`a jiberildi.

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının` qararı menen Magistrant Davletyarov Xabibulla Soatbaevich` «Qaraqalpaqstan tariyxında ko`rnekli tulg`alardıń tutqan ornı ha`m roli haqqında innovatsiyalıq sabaqlar o`tiw metodları» degen temada magistrlik dissertatsiyasına ____ ball qoyıldı.

Kirisiw

G`a`rezsizlik jıllarında tariyx pa`nin oqıtıw metodıkası boyınsha ko`plegen ilmiy-metodikalıq a`debiyatlar baspadan shıg`ıp, a`meliyatta ken` tu`rde paydalanıldı. Solardıń ishinde tariyxshı ilimpazlardan .Sa`diev, T.Toshpulatov, Ya.Gaffarovlardıń 1993, 2012- jıllarda shıqqan «Tarix wqıtish metodıkası» miynetini ku`ta` bahalı qollanba sıpatında tariyx mug`a`llimleri ta`repinen ken` tu`rde paydalanılmaqta.

Tariyx pa`nin oqıtıw metodıkasında didaktikalıq printsiplerdi qollanıw en` a`hmiyetli ma`selelerden biri bolıp, onıń ushın pa`n oqıtıwshıları sabaq o`tiude: ilimiylik, teoriya menen a`meliyattıń birliǵı, izbe-izlik ha`m birgelikli dizim, sanalılıq ha`m belsendilik, materialdın` tu`sinikli bolıwı, pa`ndi oqıtıwda ko`rgizbelilik, bilimlerdi iyelew ha`m bekkemlew, oqıwshılardıń jeke o`zgesheliklerin esapqa alıw, oqıtıw barısında ta`rbiyalaw protsesi menen birlikte a`melge asırıwı kerek.

Tariyxıy bilimlendiriwde ko`plegen metodlar ha`m usıllar qollanıladı. İnsan iskerliginiń ha`r tu`rliligi metodlardıń ra`n`- ba`ren`ligin belgilep beredi. Oqıtıw metodları da o`ziniń predmeti, ilimiy negizi, teoriyası, klassifikatsiyasına iye. En` da`slep tariyxıyılıq, ilimiylik, a`meliyat penen teoriyanıń baylanıslıǵı, xronologiya, logika, matematikalıq filosofiyalıq metodlar dizimini atap o`tsek boladı. Metodlar dizimi, ilimiy biliw ha`m ha`r bir pa`nnıń jeke metodlarınan` qaliplesip, jetilistirilip, rawajlanıp barg`anınan derek beredi.

Ha`zigi waqıtta ko`pshilik oqıtıwshılar sabaq o`tiwdin` da`sturiy ha`m da`sturiy emes usıllarınan paydalanadı. Da`sturiy usıl ko`bine pedagogikalıq texnologiyalardıń metodlarınan; “Aqliy xujum”, “Tarmaqlar (Klaster)”, “Debatlar”, “Krasword”, “Tekst ustinde islew”, “Muz jarg`ish”, “Ba`seki-sa`wbet”, “Seminar”, “Intervyu”, “Kishi toparlarda islew”, “Rollerde oynaw”, “Press-konferentsiya”, “Sawbet”, “Stol do`gereginde ba`sekler”, “Mashqalali oqıtıw”, “Intelektual-ring”, “Kritikalıq pikirlew”, “Bilmiymen, bilgim keledi,

bilip aldim”, “Sorawlar qutisi (qashan, qayjerde, kim, fakt keltirin’)” ha’m basqada usillari ha’m usluplari bar.

Jan’a pedagogikalıq texnologiyalardin’ teoriyasi ha’m a’meliyatına tiyisli sabaqlıqlar, oqıw qollanbaların O’zbekistan ilimpazlarınan: Yoldashev J.F., Usmanov S.A., Saidaxmedov N., Talipov O’.Q., Usmanbaeva M. ha’m basqalar jaratqan bolsa, sonnan tariyx pa’nin oqitiw metodikasına tiyisli oqıw qollanbaların song’i waqıtlarda Tashpolatov T., G’affarov Ya., B.Axmedov., A.Saidov ha’m basqalar jazıp oqitiwshılarg’a usunis etti. Bunnan tisqari g’alaba xabarlarında jan’a pedagogikalıq texnologiyalar xaqındag’i materiallar berilmekte.

Magistrliq dissertatsiyası pitkeriw qa’nigelik jumısında:

1. O’zbekistan ha’m Qaraqalpaqstan tariyxı pa’nlerinen pedagogikalıq texnologiyalardı paydalaniwdin’ jag’dayı ha’m oni izertlewge baylanisli protseslerdi u’yreniw;
2. Tariyx pa’nine tiyisli oqıwshılardin’ oy-pikiri, tariyxıy bilimlari ha’m sanasin rawajlandırıwda joqari ped-texnologiyalardan teren’ paydalaniw usillari ha’m metodların ashıp beriw.
3. Oqıwshılar ha’m talabalarg’a Qaraqalpaqstan tariyxtan sabaqlardı inter aktiv pedtexnologiyardin’ ayırım metodlarınin’ mazmunların ashıp beriw ha’m sol ma’selelerdin’ sheshimin tawatug’in ususnislar islep shig’iw tiykarg’i maqset etip qoyıldı. Bul ma’selelerdi jaritiwda oqıw-metodikalıq a’debiyatları, “Ma’rifat gazetasi” ha’m basqa dereklerden maqalalar negiz etip alındı.

Tariyx sabaqlarının` sapasın jaqsılaw ha`m onın` natiyjeligine erisiwde oqıw protsesinde ken` turde qollanılatug`ın zamanago`y innovatsiyalıq, pedagogikalıq exnologiyalardın` metodlarınan: mashqalalı oqıtıw, modelestiriu, interaktiv, rawajlandırıwshı, shaxsqa karatılğ`an, differentisial, al`ternativalıq ha`m oyın texnologiyaların paydalaniw isleri a`melge asırıladı. İлимпazlardan G.K.Selevko, M.V.Klarin, V.P.Bespalko, V.M.Manaxov, V.L.Farberman, B.Yuldashev Ernazarov, L.Golish, U.K.Tolipov, Saidaxmetov ha`m.basqalardın` ilimiy miynetlerinde pedagogikalıq texnologiya tusinigi ha`m usıllarına ha`r turli

aniqlamalar beriledi. Innovatsiyalıq texnologiyalıq metodlardı paydalanıwda oqıtıushının` o`zi juwapker bolg`anı menen joqarıdag`ı avtorlardın` miynetlerinde pedagogikalıq texnologıyanın` to`mendegi metodların atap o`tedi: Aqlıy xujim, Klaster, Qararlar shejiresi, Bilemen, biliudi qa`leymen, Bilip aldım, Zikzak strategiyası, Insert, Rollerde oyn, İsbilermenli, İnteraktiv, usıllar, FSMU, Akvarium, Ta`rezi, Jelpig`ish, Bumerang, Skarabey, Rawajlandırıushı, Al`ternativ, Modul, Mashqalalı oqıtıw texnologiyaları x.t.b. Bugingi künde pa`nlerdi oqıtıwda innovatsiyalardan paydalanıw yamasa innovatsiyalıq metodlar tusinigi kuta ko`plep qollanıw kelinbekte. Bul metodtan mashqalalı ha`m informaciyalıq lektiylar, vizual oqıtıw, baspasoz konferentsiyasın o`tkeriw tajiriybesi tiykarında jumıs alıp barılmaqta.

Ha`zirgi zamang`a muwapıq innovatsiyalıq ha`m pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıwdın` en` a`hmiyetli talaplarınan biri oqıtıwdın` ilimiy negizleniwi.

Sabaqtı rejelestiriw arqalı, belgilenip qoyılatus`ın maqsetti, wazıypanı ha`m oqıwshılardıń imkaniyatların esapqa alg`an tu`rde belgilew, onıń quramalılıg`ın anıqlaw, oqıwshılarg`a beriletug`ın tapsırma ha`m o`z betinshe islerdin` izbeizligin saqlaw, sabaqta belgilengen wazıypalardıń na`tiyesine erisiwdi ta`miyleytug`ın usıllar ham metodlardın` jıyındısı bolıp esaplanadı.

Sonın` ushında talabalarg`a tariyx pa`nlerinen pedagogikalıq texnologiyalardan paydalana otırıp sabaq beriw barısında oqıtıushılar to`mendegilerge dıqqatın awdarıwı kerek:

- mug`allimnin` oqıw materialları imkaniyatlarınan tolıq paydalanıp sabaktı rejelestiriwdi a`melge asırıw.
- ha`r bir temanın` ma`nisin, bilimlendiriw ha`m ta`rbiyalıq imkaniyatların ashıp beriw.
- jeke, jup-jup. bolıp, toparlarg`a bo`linip islewdi sho`lkemlestiriwdi aldın- ala rejelestiriw.
- belgili maqset tiykarında oqıwshılardıń aqlıy rawajlanıwı, dun`yag`a ko`z-qarasların ken`eytiwge imkaniyat do`reti.

- materiallardı u`yreniw ushın pa`nge, onın` mazmunın biliwge ayırım ma`selesi ha`m temalarg`a qızıg`ıwshılıq oyatıw.
- Sabaq otıw dawamında tema boyınsha oqıwshılardıń qanday bilimge iye ekenligin anıqlaw.
- oqıwshılardıń juwapların ta`riyplew, za`ru`r bolsa onı tolıqtırıw.
- ornı kelgende mashqalalı sorawlar qoyıw arqalı oqıwshılarda temanı u`yreniw ha`m izleniwshilikke bag`darlau xam belsendiligin osirip barıu.
- oqıw, u`yreniw, talqılaw ushın temalardı usınıs etiw menen katar kutiletugin natiyjeni aldın ala joybarlap bilıu.
- oqıwshılardıń o`z betinshe islewi ushın sharayat qa`liplestiriw arqalı uyreniletug`ın tema menen baylanıslı mashqalalarg`a o`zinin` mu`na`sebetlerin bildiriw.
- oqıw materialın ha`r ta`repleme u`yreniw, analizleu, ta`rbiyalıq ma`nisin bahalaw arqalı, oqıw jobasına, bag`darlamasına, kalendar-tematikalıq jobasına ha`r bir sabaqta a`mel qılıwı kerek. Tariyx sabagının rejesin duziude **sabaq moduli ha`m texnologiyalıq kartadan** paydalanıladı.

Tariyxıy pa`nlerdi ha`zirgi zaman talabına muwapıq oqıtıw ku`ta` kuramalı bolıp, ha`r bir pedagogqa u`lken juwapkershilik ju`kleydi. Sebebi, jan`a pedtexnologiyadan paydalanıw arqalı jeke adamdı, jas o`spirimdi o`z betinshe pikir ju`rgiziwge, erkin pikirlew arqalı do`retiwshilikke de u`yretiledi.

- Ha`r bir sabaqta ta`limnin` anıq maqseti belgileniwi, pa`n bag`darlamasında ko`rsetilgen temanın` oqıtılıwı boyınsha qanday usıdan paydalanıwı kerekligin mug`allim jeke ta`jiriybesine qaray anıqlap alıwı sha`rt.

Oqıtıw barısında mug`allim za`rurli mag`lıwmatlardı tan`lap alıwı sabaqlıqtan o`nimli paydalanıwı, ha`r temag`a tiyisli bolg`an ma`selelerdi ken` turde bayan etiwı ha`m oqıwshılardıń o`zlestiriw qa`biletine sa`ykes halda pa`n boyınsha onın` mazmunın tu`siniwine ja`rdem beriwi kerek.

Qaraqalpaqstan tariyxı pa`nin pedagogikalıq, innovatsiyalıq texnologiyalar tiykarında okıtıwda tariyxtın` xronologiyası saqlanıp, ja`miyettin` basqıshpa-basqısh rawajlanıw da`wirlerine dıkkat bergen tu`rde sabaq protsesi sho`lkemlestiriledi.

O'zbekstanda u'zliksiz bilimlendiriwdi ma'mleketlik ta'lim standartlari ha'm tiyisli ta'lim bag'darlari menen ta'minlewde da'slep olardin' jahanda qaliplesken tamanlari da'rejesinde bolıwına, joqarı ma'nawiyat negizinde qurılıwına u'lken itibar berilip atır.

Jahan ma'mleketshiligi, insaniyat tariyxı xa'r tu'rli da'wirlerdi, ha'r tu'rli ma'mlketlerde, xalıqlar, milletler, ja'miyetlerdin' sisteması ha'm basqarıw usılın, ideya ha'm ideologiyalar tariyxın ju'zege shıg'ardı. İnsaniyat tariyxı ideyalar tariyxına ta'sir etti ha'm rawajlanıp bardı. Bul ideya ha'm ideologiyalar bir qatar ma'mleketlerdin' o'sip-rawajlanıwına, gu'lleniwine, abadanlıg'ına ja'rdem berse, ekinshiden onın' krizisine, to'men ahwalg'a tu'siwine alıp keldi. Prezidentimiz İ.A.Karimov so'zi menen aytsaq: **«İnsan ushın tariyxınan ayrılıw o'mirinen ayrılıp qalıw» «Tariyxıy yadsız keleshek joq»** degen so'z¹ demek ha'r bir xalıq, ma'mleket, adam o'z tariyxın biliwi, su'yiwi ha'm teren' u'yreniwi kerek. Du'nya ju'zindegı xalıqlarda, ma'mleketlerde o'zlerine jarasa basqarıw sisteması, ideologiyası boladı ha'm sol ideyalardı ju'zege shıg'arıw olardin' wazıpası boldı. Bular ja'miyet rawajlanıw protsesinde tag'ıda jetilistirilip barıladı. Sonlıktanda Qaraqapaqstan tariyxı panin okıtu barısında konekli tulgalarnn ornı xam ornı xakkında innovatsiyalıq abaklar otıu metodların bul magistrlik jumısımızda izertleudi mkset etip koyıldı.Karakanakstan tariyxındagı kornekli tulgalar xakkında tariyxshılar,adebiyat shılar,sotsiologlar izertlegen

G'a'rezsizlik jıllarında O'zbekstan Respublikasının' bilmlendiriw tuuralı, ta'lim-ta'rbiya beriwde jaslarımızg'a ko'p a'sirlik tariyxımızdı oqıtıwdı ja'nede jetilistiriw ha'm o'tmish tariyxımızdı izertlew islerinde u'lken o'zgerisler boldı. Ja'nede sonı ayırıqsha atap o'tiwimiz kerek, g'a'rezsizlik sharapatı menen watanımızdın' a'yyemgi zamanlardan baslap, bugingi kunimizge deyingi barlıq da'wirlerin toliq ha'm ob'ektiv u'yreniw imkanıyatı ken'eydi. A'zelden xalqımız o'z perzentlerine jeti atasının', urıwının', shan'arag'ın, tuwılğ'an jerinin' tariyxın u'yretip barg'an. Ata-analarımız balaların Watanına,

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ., 1998. – 15-бет.

xalqımızg`a ha`m tuwılg`an u`lkesine bolg`an sadıqlıg`ın, wapadarlıg`ın tariyx arqalı, u`yretiwuge ha`reket etken. İlgerileri ha`r bir adam jeti atasının` atların, na`silin, u`rp-a`detlerin, tariyxın biliwi shart dep esaplag`an.

O`zligimizdi biliwde tariyxımızdı teren` u`yreniw, onı oqıtıw islerine ja`nede joqarı da`rejege ko`teriwimiz kerek. O`tmishten sabaq alıw, bu`gingi ku`nimizdin` qa`drine jetiw, tariyxıy yadnamamızda ka`sterlep ko`z qarashıg`ımızday saqlaw, tariyxıy waqıyalar, shaxslar, protsessler, o`zgerisler, tariyxıy faktler, mag`lıwmatlardı jiynaw, oqıp biliw, bilimimizdi ken`geytiw, ilimiy-izertlew islerinin` rawajlanıwı haqqında ma`selelerdi u`yreniwdi bul bakalavr isinin` ma`qseti etip aldıq.

Endigi wazıypamız Qaraqalpaqstanda g`a`rezsizlik jıllarında tariyx pa`nin oqıtıw ha`m izertlew islerinin` tariyxıy rawajlanıwın sa`wlelendtrip beriwden ibarat.

Temanın` aktualıg`ı: negizinde qoyılğ`an ma`qsetimiz ha`m wazıpalardan kelip shıg`ıp O`zbekstanda XX a`sirdin` 40-90 jıllarında tariyx pa`nlerinin` payda bolıwı, oqıw orınlarında oqıtıw, u`yreniw ha`m ilimiy izertlew din` a`hmiyeti, o`zgeshelikleri ha`m bul tarawdag`ı o`zgerislerdi bakalavr jumısında ko`rsetip beriw ha`m

onı analizlep shıg`ıw, aktual bolıp esaplanadı.

**Temanı izertlew ob`ekti:** – Qaraqalpaqstan tariyxında ko`rnekli tulg`alardin` tutqan orni ha`m roli haqqında Innovatsiyalıq sabaqlar o`tiw metodlari pa`ninin` qa`liplesiwı ha`m tariyx oqıtıwdı jetilistiriw insanlar etip ta`rbiyalaw, ja`ne de tariyxıy izertlewlerdin` qa`liplesiwı ha`m rawajlanıwın ha`r ta`repleme ashıp beriw:

**Temanı u`yreniw predmeti** – Qaraqalpaqstan tariyxı pa`ninin` rawajlanıwı, tariyxıy bilimler beriw, oqıtıw isleri ha`m onın` qa`liplesiw da`rejesin sawlelendiriw.

Temanı izertlew metodları – bul mashqala tema boyınsha dereklerdi ha`m a`debiyatlardı xalıšana u`yreniw, xronologiyalıq, sistemalıq ha`m analizlew ha`m materiyaldı logikalıq izbe-izlikte bayanlap jazıw. İzertlep u`yreniw

barisindadereklerden ha`m Prezidentimiz İslam Karimovtun` miynetleri, hukimet qararlari, baspasoz` materiyallari, statistikaliq mag`lumatlar paydalanıw.

İzertlew ilimiy jan`alg`ı – Qaraqalpaqstan tariyxı pa`nin oqıtıw ha`m izertlewge tiyisli bolg`an jan`a mag`umatlardı tawıp, innovatsiyaliq sabaqlar o`tiw metodlarin bakalavr isinde qollanıw.

A`meliy a`hmiyeti – Usı temadag`ı paydalanılğ`an tariyxıy mag`lumatlar "Tariyx pa`nin oqıtıw metodikası", O`zbekstanda xa`m Qaraqalpaqstan tariyx pa`nlerin oqıtıwda, metodologiyalıq qollanbalar islep shıg`ıwda a`meli a`hmiyetke iye.

Magistrliq dissertatsiyanın` temasının` u`yreniliw da`rejesi:

– Bul tema kirisiw, u`sh bap, ha`r birinde eki paragraf, jumaqlaw ha`m paydalang`an a`debiyatlardan ibarat bolıp jazıldı.

Ma`mleketimizde ta`lim-ta`rbiya, oqıtıw ha`m bilimlendiriw diziminin` qa`liplesiwinde ha`m ata-babalarımız tariyxın u`yreniwge bolg`an mita`jlik ha`m qızıg`ıwshılıq ja`nede rawajlanıp bardı.

Tariyx pa`ni turli xalıqlar qanday jasag`anı, olardıń` xayatı qanday waqıalar sadır bolg`anlíg`ı, adamlar xayatı qanday ha`m ne ushın o`zgerip, ha`zirgidey bolıp qalg`anlíg`ın u`yrense, O`zbekstan tariyxı ese usı ana jerimizte o`tmishte jasag`an xalıqlardıń` xayatı ha`mde olardı rawajlanıwında sadır bolg`an o`zgerisler, waqıa ha`m ha`diyseler, olardıń` turmıs ta`rzi, ekonomikalıq jag`dayı, ma`deniyatı, ma`rifati, ekonomikası kebilerin tolıqlıg`ınsha u`yrenetug`ın pa`ndır. Tariyxımıztı u`yreniwdıń` ob`ekti ha`m predmeti bolıwı menen qatar, onı xalıq, xaqqanıy u`yreniw, xronologik ilimiy, uqsas-tariyxıy, da`wirlestiriw, restriktiv, dialektik ta`rizde u`yreniw usıl ha`m metodları da bar.

Watan tariyxın u`yreniwdin` derekleri, jazba ha`m materiyallıq maluwmatları, ja`rdemshi tariyx, sotsial-gumantar pa`nler menen o`zara baylanıslılıg`ı da a`hmiyetli.

Sotsial-gumanitar pa`nler menen o`zara baylanıslılıqtı biz tariyx pa`ninin` filosofiya, a`debiyat tanıw, siyasatshunoslik, ekonomika, ma`nawiyat, psixologiya, pedagogika ha`m basqalarda ta`ripleniwini idrak etemiz.

I-BAP: Qaraqalpaqstanda tariyx pa'nin oqitiwdin' rawajlaniwi ha'm derekleri

1.1. Qaraqalpaqstanda tariyxii pa'nlerdi oqitiwdin' rawajlaniwi

Ta'lim protsesinin' mazmuni shaxsg'a ta'lim beriw, oni ta'rbiyalaw ha'm rawajlandiriw siyaqli wazipalardin' jaqsi jolg'a qoyiliwin ta'minlewge xizmet etedi. Bilimlendiriwdin' forma, metod ha'm qurallari ta'lim protsesinin' mazmuni tiykarinda belgilenedi.

Bilimlendiriw ma'seleleri aldinda turg'an wazipalardi sheshiw, shinig'iw mazmuni, ta'lim formasi, metodlari tag'ida qurallarinin' paydalilig'ina baylanisli boladi. Ta'lim formasi, metodlari ha'm qurallari ruwhiy-ma'deniy ta'repten ta'rbiyalaw, olarda teren' bilim ha'm ko'z-qarasti payda etiwge xizmet etedi. Ta'lim formasi oqitiwshi ha'm oqiwshinin' belgilengen ta'rtipte maqsetke muapiq belgili rejimde sho'lkemlestiriletag'an iskerliktin' sirtqi sipatlamasi esaplanadi.

Ayyemgi zamanlardanaq ja'miyettin' jetik shaxslarin oqitiw, ta'biyalawdi usil ha'm formalarin sho'lkemlestiriwge ha'reket etken.

Ha'zirgi waqitta Respublika bilimlendiriw orinlarinda oqitiwdin' to'mendegi ko'rinsleri paydalanilmaqta:

1. Ta'limnin' da'sturiy ko'rinsleri (klas-sabaq dizimi).
2. Jeke ta'rtiptegi ta'lim.
3. Ta'limnin' da'sturiy emes ko'rinsleri.

Ta'limnin' da'sturiy ko'rinslerine ko'birek: jan'a bilimlardi bayan etiw sabag'i; o'tilgen materiallardi bekkemlew sabag'i; bilim, ko'nikpe ha'm ta'jiriybelerin tekshirish sabag'i; kiriw sabaqlari ha'm qaytalaw uluwmalasqan sabaqlar; aralas sabaq;

Sabaq – oqiw islerinin' tiykarg'i sho'lkemlestiriw formasi esaplanadi;

Klass – sabaq dizimi to'mendegi mazmunga iye:

1. Ha'r qaysi kalass jasi ha'm bilim da'rejesine ko're bir tur bolg'an oqiwshilardin' barqulla gruppasina iye boladi;

2. Sabaq protsesi tiykarinan 45 minut (yamasa 80 minut) dawam etedi ha'm keste tiykarinda alip bariladi;
3. Sabaq oqitiwshi ha'm oqiwshilardin' iskerlik birligine tiykarlang'an bolip, tuwridan-tuwri oqitiwshi basshilig'inda jamaa, toparli ha'm jeke tartipte alip bariladi.
4. Sabaq jumisi bolip atirg'an ha'm o'zlestirilip atirg'an materiallardin' ma'nisine qarap ha'r turli metodlar ja'rdeminde alip bariladi tag'ida uluwma bilimlendiriw diziminin' bir bo'legi sipatinda, a'lbette jumaqlang'an bilim beredi ha'm gezektegi bilimlerdi o'zlestiriw ushin imkan jaratiwg'a xizmet etedi. Bugungi kunde sabaqlardi sho'lkemlestiriwge qarag'anda ko'plegen didaktik talaplar qoyilip, oni sho'lkemlestiriwge ulken itibar beriledi.

Bugungi kunde jeke ta'rtiptegi bilim aliwda oqiwshinin' qizig'iwshilig'i, mita'jligi, istegine ko're belgili pa'n, predmet ustinnen teren' bilim aliw, belgili pa'n boyinsha juzege kelgen o'zlestirmewshilik jag'daydi ha'l etiw, den-sawlig'ina baylanisli emlenip atirg'an yamasa vrachlar ku'zetiwinde bolg'an oqiwshilardi o'z aldina oqitiw maqsetke tuwri keledi.

Ha'zirgi waqitta oqitiwdin' da'sturiy emes formalarinan: lektsiya, fakultatiw, seminar, labaratoriya jumislari, ekskursiya, disput, stol atirapinda, viktorina, roznama konferentsiyasi, mo'jizalar maydani ha'm tag'ida basqalar ken' qollaniladi. Bilimlendiriwdin' da'sturiy emes formalari belgili predmettin' muhim temalari ustinen sho'llkemlestirilip, oqiwshillarda o'zbetinshe piker juritiw, o'z pikirin aldina juritiw, oni da'liyllew tag'ida qorg'aw siyaqli immunitetin qa'liplestiriw ushin xizmet etedi. Bul siyaqli saqbaqlardin' sho'lkemlestiriliwinde maqsettin' aniqlig'i, sondayaq oqiwshilardin' belsendi qatnasiwi muhim a'hmiyetke iye.

Bilimlendiriw protsesinin' jetiskenligi ushin formasinag'ana emes, al qollanilip atirg'an metodlar paydalilig'ina da baylanisli. "**Metod**" grekshe so'z bolip "**jol**" ma'nisin an'latadi. Bilimlendiriw metodlari oqitiwdin' o'z aldina qoyg'an maqsetlerine jetisiw usillari tag'ida oqiw materiallarin teoriya ha'm a'meliy jaqtan jolg'a qoyiw jollarin an'latadi.

Oqitiw metodlari bilimlendiriw protsesinde oqitiwshi ha'm oqiwshi iskerliginin' qanday boliwi, oqitiw protsesin qanday sho'lkemlestiriw ha'm alip bariw kerekligin tag'ida sol protsesde oqiwshilar qanday is ha'rekeler islewi kerekligin belgilep beredi.

Ta'lim metodlari ush toparg'a bo'linedi;

1. Awzeki bayan etiw:
2. Ko'rgizbeli metodlar:
3. A'meliy jumislar metodi;

Bul metodlar da ha'r biri kishi toparlarg'a ha'm olarg'a kiriwshi o'z aldina metodlarg'a bo'linedi.

Misali: Awzeki bayan etiw metodi: bayan etiw, oqiw materiallarin tusintiriw, mektep lektsiyasi, sa'wbet, sabaq ha'm kitaplar menen islew ha'm basqalar.

Ko'rgizbelilik metodi bolsa, suwretlew, ko'rsetiw, ekskursig'a bo'linedi. Sabaq protsesinde ta'biy yamasa suretlew ko'rgizbeli materiallar; predmet, sxema, diogramma, suwret ha'm basqalardan paydalaniwimiz kerek.

Ma'mleketimiz bilimlendiriw dizimi aldina jetik insannardi qa'liplestiriw, bilimlendiriw tarawi menen miynet bazari ortasindag'i bir-birine mas emes uqsasliqlardi qisqartiw tag'ida informatsion texnologiyalardan paydalaniw imkaniyatlarin jetelistiriw, jan'a, aktual waziypalar qoyilip atir. Usi waziypalar pedagogikaliq texnologiyani ta'lim protsesine ha'm dizimine engiziw ha'm onnan unemli paydalaniw zarurliginen kelip shig'adi.

Adamzat sivilizatsiyasinin' to'mengi basqishlarinda shaxsti ta'rbiyalaw, og'an bilim beriwge qaratilg'an iskerlik, juda a'puwayi talaplar negizinde sho'lkemlestirilgen bolsa, bugungi ku'nge kelip bilimlendiriw protsesin sho'lkemlestiriwge tiykarinan juda' quramali talaplar qoymaқта. Sonin' ushinda ta'lim-ta'rbiya protsesine pedagogik texnologiyani en'giziw bugingi kunnin' aktual mashqalasi sipatinda ba'rshe oqiw orinlarinda ken' turde isler alip barilmaqta.

Ha'zirgi waqitta oqiw orinlarinda sotsial-gumanitar pa'nler, solardan tariyx pa'nlerinin' mazmunin jan'alaw, oqiw protsesinde ped-texnologiyalardan shaxs kamalatin ta'minlewge xizmet qiliwi kerek.

Ha'zirgi da'wirde tariyx pa'nlerin oqitiwda jan'a metodlari, pedagogikalıq texnologiyalari bir qatar ilimpazlar ta'repinen islep shig'ilip, onin' ha'r-turli metod, usillari ha'm proektleri itibardi o'zine tartadi. Oqitiw metodikasi ha'm texnologiyasi bul ta'lim-ta'rbiyanin' mazmunin tempraturag'a keltiriwshi ajralmas usili esaplanadi. Sonin' ushunda zamanago'y texnologiyada sabaqtin' zamanago'y inter aktiv metodlari, pa'nnin' da'sturleri tiykarında islep shig'ildi.

Pedagogikalıq texnologiya – waqit bolshegine muwapiq bag'darlanip, ilimiy ko'z qarastan da'liyillengen tag'ida kutilgen na'tiyjege erisiwdi ta'miyinlewshi pedagogikalıq protsestin' barshe basqish ha'm bo'limlerinin' waziypalari aniq belgilengen dizim, ta'lim texnologiyalari pedagogikalıq iskerliktin' belgili tarawin iyelep aladi. Iskerlik, taraw bir ta'repten, jetilisken texnologiyag'a muwapiq, onin' tiykarin qurawshi qatarlar dizimin payda etse, ekinshi ta'repten, iskerliktin' quramli bo'legi sipatında juzege shig'adi.

Bizge belgili, Respublikadag'i ta'lim pidayileri sabaq beriwdin' oqiwshilardi o'z betinshi pikirlewge jeteklewshi usil ha'm metodlari en'gizilmekte. "Ta'rbiyashilardin' o'zine zamanago'y bilim beriw, olardin' qa'nigeligin asriw siyaqli itibardan shette qaltiriwg'a bolmaytug'in aktual ma'selege dush kelmektemiz. Menin' pikirimshe, ta'lim-ta'rbiya dizimin o'zgartiriwdegi tiykarg'i problema ha'm mine usi jerde. Oqitiwshi balalarimizg'a zamanago'y bilim bersin dep talap etemiz. Biraq zamanago'y bilim beriw ushin aldin-ala murabbiylerimizdin' o'zi mne sonday bilimge iye boliwi kerek"¹—dep Prezidentimiz bir neshe bar aytip o'tken edi. Usi wazipalardan kelip shig'ip, tariyx pa'ni oqitiwshilari joqari pedagogikalıq texnologiyalardi en'giziwdi jetilistiriwi kerek.

Ha'zigi waqitta ko'pshilik oqitiwshilar sabaq o'tiwdin' da'sturiy ha'm da'sturiy emes usillarinan paydalanadi. Da'sturiy usil ko'binese pedagogikalıq

¹ I.A.Karimov

texnologiyalardin' metodlarinan; "Aqliy xujum", "Tarmaqlar (Klaster)", "Debatlar", "Krasword", "Tekst ustinde islew", "Muz jarg'ish", "Ba'seki-sa'wbet", "Seminar", "Intervyu", "Kishi toparlarda islew", "Rollerde oynaw", "Press-konferentsiya", "Sawbet", "Stol do'geresinde ba'sekler", "Mashqalali oqitiw", "Intelektual-ring", "Kritikaliq pikirlew", "Bilmiymen, bilginim keledi, bilip aldim", "Sorawlar qutisi (qashan, qayjerde, kim, fakt keltirin'") ha'm basqada usillari ha'm usluplari bar.

Jan'a pedagogikaliq texnologiyalardin' teoriyasi ha'm a'meliyatina tiyisli sabaqliqlar, oqiw qollanbalarin O'zbekistan ilimpazlarinan: Yoldashev J.F., Usmanov S.A., Saidaxmedov N., Talipov O'.Q., Usmanbaeva M. ha'm basqalar jaratqan bolsa, sonnan tariyx pa'nin oqitiw metodikasina tiyisli oqiw qollanbalarin song'i waqitlarda Tashpolatov T., G'affarov Ya., B.Axmedov., A.Saidov ha'm basqalar jazip oqitiwshilarg'a usunis etti. Bunnan tisqari g'alaba xabarlarinda jan'a pedagogikaliq texnologiyalar xaqindag'i materiallar berilmekte.

Magistrlig dissertatsiyasi pitkeriw qa'nigelik jumisinda:

1. O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan tariyxi pa'nlerinen pedagogikaliq texnologiyalardi paydalaniwdin' jag'dayi ha'm oni izertlewge baylanisli protseslerdi u'yreniw;
2. Tariyx pa'nine tiyisli oqiwshilardin' oy-pikiri, tariyxiy bilimlari ha'm sanasin rawajlandiriwda joqari ped-texnologiyalardan teren' paydalaniw usillari ha'm metodlarin aship beriw.
3. Oqiwshilar ha'm talabalarg'a Qaraqalpaqstan tariyxtan sabaqlardi inter aktiv pedtexnologiyardin' ayirim metodlarinin' mazmunlarin aship beriw ha'm sol ma'selelerdin' sheshimin tawatug'in ususnislari islep shig'iw tiykarg'i maqset etip qoyildi. Bul ma'selelerdi jaritiwda oqiw-metodikaliq a'debiyatlari, "Ma'rifat gazetasi" ha'm basqa dereklerden maqalalar negiz etip alindi.

Pedagogikaliq texnologiyag'a tiyisli Respublikamizda ilimiy shig'armalar, sabaqliqlar, metodik ha'm oqiw qollanbalari jaratilg'an. Bul arnawli pa'n sipatinda pedagogik orta arnawli ha'm joqari oqiw orinlarinda oqitilip

barilmaqta. Ha'zirgi da'wirde pedagogikaliq a'meliyatta "taza pedagogikaliq texnologiya" atamasi juda' ko'p qolanilip atir. Orni kelgende soni ha'm aytiw kerek, bul atama kerekli ha'm kereksiz orinlarda qollanilip atir. Bul pedagoglar texnologiyani tusinbiydi degen ma'nisti bermeydi. Terisinshe, oni oqiw protsesine en'giziwdin' ilimiy – a'meliy mexanizmin jaratiw mitajligi turg'anlig'in ja'ne bir bar esletedi. Demek, pedagogikaliq texnologiyalardi oqiw protsesine alip kiriwde qa'negeler do'gereginde pedagogikaliq texnologiya a'meliyati ha'm teoriyasin u'yreniw mita'jligi kese turipti.

Bilimlendiriw jetiskenligin asiriw, ma'mleketlik ta'lim standartlarinin' orinlaniwin ta'miyinlew, ta'limnin' sipat ko'rsetkishin sertifikatlaw jan'a zamanago'y texnologiya tiykarinda is juritiw talap etilwatir. Nege degende, pedagogikaliq texnologiyani oqiw protsesinde qollaw Jahan a'meliyatinda ken' tarqalmaqta. Sabaqliqlarda pedagogikaliq texnologiya tusinshesi tariyxi, sipatlamalari, ko'rinishleri, tarawlari, derekleri tiykarlari, apuwayi ha'm faktli aship berilgen. Solardan "pedagogikaliq texnologiya" oqiw qollanbasinda keltiriliwi boyinsha, pedagogikaliq texnologiya tusinigi en' da'stlep XX a'sirdin' ortalarinda AQSH ta qollanila baslag'an. Bunda "pedagogikaliq texnologiya" atamalari tek g'ana texnika qurallari ja'rdeminde oqitiwg'a g'ana qollanilg'an edi. Ha'zirgi waqitta bul tusinik ken' ma'niste oqiw protsesinde texnika qurallaridan paydalaniw na'zerde tutilip ta'limde, oqitiwdag'i texnologiya ha'm oqiw protsesinin' o'zin quriw texnologiyasi dep bahalanip atir.

Demek, pedagogikaliq texnologiya ha'm metodika biz oylag'animizday bir tur tusinsheler emes, ba'lki bir-birine baylanisli bolg'an pariqli tusinsheler bolip esaplanadi.

Ha'zirde bar bolg'an pedagogikaliq texnologiyalar bir qansha belgilerge qarap turlerge ajratiladi. Bul belgiler haqinda so'z etiwden aldin soni esletip o'tiw kerek, pedagogikaliq texnologiya ha'mme waqitta kompleks harakterge iye bolip, ol tek g'ana birgene faktor, metoddan, prinspdan paydalanbaydi. Biraq, ha'r bir pedagogikaliq texnologiyada tiykarg'i itibar ta'lim protsesinin' ol yamasa bul ta'repine qaratilg'anlig'i arqali olar turlerge ajratiladi. Bul turlerdi

oqitiwshilar ha'zir paydalanip kelmekte. Sonnan, sabaqliq boyinsha oqitiw, kishi toparlar dizimi, kompyuter ja'rdeminde oqitiw siyaqli turleri biliw iskerligin basqariw boyinsha pedagogikaliq texnologiyalar turi sipatinda esaplang'an. Ta'lim oqiwshig'a jantasiw turi boyinsha pedagogikaliq texnologiyalar bolsa avtoritar, shaxsg'a qaratilg'an, erkin ta'rbiyag'a qaratilg'an boliwi mumkin. Qollanilatag'an tiykarg'i metod boyinsha pedagogikaliq texnologiyalar: rawajlantiriwshi ta'lim, problemali, izertlewli, oyin siyaqli qatar turlerge ajratilg'an.

Sho'lkemlestiriwshi formalarina ko're pedagogikaliq texnologiyalar ha'm shaxstin' funktsiya ha'm sipatlari quramina qaratilg'anlig'i boyinsha da pedagogikaliq texnologiyalar sanap o'tilgen.¹

Uliwma pedagogikaliq texnologiyag'a tiyisli ba'rshe ta'repleri qulay temalarda ko'rsetilgen. pedagogikaliq texnologiyalardin' ko'plegen mektepleri qa'liplesip atir. Misali: jarip o'tiwler texnologiyasi ha'm V.Erkard mektebi haqinda, ha'mkarliq pedagogikasi, vakolatli ta'lim texnologiyalarinin' o'zine ta'n ta'replerin de atap o'tiw mumkin. O'zbekistandag'i ta'limdin' ayirim tariyxiy turleri de a'meliyatta ha'm mektep ta'jiriybesinen jay alg'ani, bul oqiwshida pedagogik mag'liwmatlardin' bayiwina ja'rdem beredi. Sondayaq, pedagogikaliq texnologiya monitorin'in alip bariw protsesi kesteler tiykarinda pedagogikaliq texnologiyani tusintiriw ha'm a'meliyatshi oqiwshilarg'a oni paydalaniwda ja'rdem beriw u'lken a'hmiyetke iye.

Ha'zirgi waqitta pedagogikada to'mendegi aktiv metod ha'm uslublar qollanilip atir:

1. Mikrota'lim (oqiw materiallari bo'limlerinin` kishi bo'limleri aniq izbe-izlikte islep shig'ariwg'a usinis etiw).
2. Ta'limnin' modul texnologiyasi (bayanlawdin` didaktik birligi ha'm test).
3. Temalar mazmunina muwapiq bilimlerin toplaw.
4. Jetilisken qurallar ja'rdeminde oqiw materiallarin bo'leklerge bo'lip u'yreniw.

¹ "Ma'rifat gazetasi". 2004, aprel.

5. Isbiltermenlik oyinlari.
6. Mashqalali oqiw metodlari.
7. Bar bolg'an mashqalalardi ha'l etiwshi jag`dayli analiz.
8. Pedagogik trenin'.¹
9. Oqiwshilar iskereligin reytin` tiykarinda bahalaw:
10. Pedagogik kvalimetriya (oqiwshini EEM quralinda testtan o'tkeriw).
11. Dasturli ta'lim.
12. Oqiw predmetleri boyinsha jaratilg'an audiovizual kurs da'sturleri tiykarinda ta'lim.
13. Predmet iskerligin ilimiy negizde sho`lkemlestiriw.
14. Masapali ta'lim ha'm basqalar.

Jan'a ta'lim turlerinin` qa`liplesiwi sebepleri tag'ida jetilissen oqiw qurallarinin` paydalilig`in u'yreniw olar ortasinda o'zara birlik bar ekenligin ko'rsetedi. Bul birlik qa'siyeti ko'z qarasinan to'mendegi mexanizmge tiykarlanadi:

- sotsial mitajliktin` juzege keliwi;
- ta'lim dizimine ja'miyet ta'repinen sotsial zakazdin` beriliwi;
- jetilissen oqiw qurallarinin` jaratiliwi;
- jetilissen oqiw qurallarin qollaw texnologiya (usil)lardin` tiykarlaniwi;
- ta'lim ta'repleri (taza didaktik ta'rtiler) diziminin` jaratiliwi;

Ta'limnin` taza qurallarina: suwretlew oqiw teksti, informatsiya tawsiwshilar (qag`az, slayd, disk apparati), ta'limdi a'melge asiriw qurallari (proektor, magnitafon, kompyuter, kopilaw apparati printer ha'm basqalar).

Demek, pedagogikaliq texnologiyalar ta'lim qurallarinin` taza awladi ha'm turleri sipatinda juzege shig`adi.

Ta'lim orinlarinin` sotsial – ekonomikaliq resurslari bir-birinen parq etedi. Sonliqtan ba'rshe ta'lim orinlarinda oqiw protsesine jetilissen pedagogikaliq texnologiyalardi en`giziwge bir waqitta erisiw mumkin emes. Bul jolda jaqsi na'tijelerdi qolg'a kiritiw to'mendegi sharayittin` bar bo`liwin talap etedi:

1. Jumisqa jaraqli qurallar ha'm toliq emes apparat bo`leklerin remontlaw;

¹ Tolipov U., Usmanova M. Pedagogik texnologiya tadbiiy asoslari. – T., 2006 – 106-107 betler.

2. Taza ta`lim texnologiyalarin islep shig`ariw ha`m turli pa`n tarawlari boyinsha jaratılǵan oqıw materialların awdarmalaw qa`biliyetine iye bolǵan maharatlı pedagog-texnologlardı tayarlaw;

3. Ta`limnin` texnik qurallarınan paydalanıw protsesinde pedagoglar dush kelip atırǵan qiyınshılıqlar, sonday aq, “ıskerlıksız pikirlew” sebeplerin u`reniw ha`m oni joq qiliwǵa jetisiw;

Bizge belgili, ha`r qanday pedagogikalıq texnologiya ta`limnin` rawajlandiriwshi ta`replerine tiykarlang`an bolip, oqiwshi shaxsin ta`rbiyalawǵa qaratılmaq`ı lazim. Pedagogikalıq texnologiya teoriyasinin` orayında ta`lim protsesinin` baslıǵı, usı waqıtta, mne usı protsestin` ha`m sub`ekti, ha`m ob`ekti bolǵan oqitiwshi ha`m oqiwshılar turadı. Sonday eken mne usı sub`ektler ortasındaǵı o`z-ara birge islesiw, o`z-ara sawbet, olardin` bir birlerine qarag`anda ko`rsetetag`an aks ta`sirleri en` zamanago`y talaplarg`a juwap bere aliwi za`rur. Bunin` ushin oqiwshi, en` aldın ta`lim ta`rbiya protsesin sho`lkemlestiriwge qarag`anda qoyilatug`ın talaplar, bilimlendiriwdi sho`lkemlestiriw ha`m basqariw prinsplarına, jollari, oqiwshini aqliy ha`m dene ta`rbiya jaqtan rawajlandiriwǵa xızmet etiwshi usıllar, ol menen birge islesiw, oni oqiw ha`m u`reniwge taman jo`neltiriw, oqiwshi shaxsi iskerligin tuwri sho`lkemlestiriw, olar menen sa`wbetlesiwge kirisiw, pedagogikalıq iskerlikti sho`lkemlestiriw protsesinde payda bolıwshi mashqala ha`m kelispewshiliklerdi birgelikte ha`l etiw, auditoriada do`retiwshilik, iskerlik sharayatin payda etiw, oqiwshi iskerligin anıq ha`m tuwra bahalawǵa imkan beriwshi metodlar menen qurallang`an bolıwı lazim.

Pedagogikalıq texnologiyanin` tiykarg`ı prinsplari ha`m qa`siyetin bilıw za`rur protses tuwralı anıq pikirlerge iye bolıwımızǵa imkan jaratadı. Sonday eken pedagogikalıq texnologiya o`zine ta`n bolǵan prinsplarına iye:

1. Bir putinlik, jekelik prinspli;
2. Ilmiylik printsipi;
3. Oqıtıp izertlew, izertlew alıp barıp oqıtıw prinspi;
4. Negizlilik (fundamental) prinspi;

5. ta'lim mazmunin insparwarlastiriw ha'm insaniylestiriw prinspi;
6. Ta'linin` uzliksizligi;
7. Iskerlikli jantasiw prinspi;

Pedagogikaliq texnologiyani` joqaridag`i prinsplari mne solardan ibarat. Olarg`a a`mel qilg`an halda pedagogik iskerlikti sho`lkemlestiriw oqitiwshinin` pedagogik maharati asirip bariwi, oqiwshilardin` aqliy ha'm ma`deniy sipatlarin iyelep aliwlari, sonday-aq, olarda jeke ta`jiriybelerdin` payda boliwina jol ashadi.

Bulardan tisqari oqitiwshilar ta`repien, a`ynen tariyx pa`ni oqitiwshilari ol yamasa bul ta'lim texnologiyasinin` prinsplari, metodlari, usillari ha'm formalarin tanlawi jobalastirilg`an sabaqta qaysi da`rejedegi bilim ha'm ko`nikpelerin o`zlestiriw na`zerde tutilg`anlig`ina baylanisli.

Respublikamız Prezidenti İ.A.Karimovtın' atap o'tkenindey` «Tariyxıy yadnaması halıqtın', Jana-jan u'lkenin', ma'mleketimiz turg'an ma'kanının' haqıyqıy ha'm xalıx tariyxın tiklew, milliy o'zligimizdi an'lawda, milliy maqtanışımızdı tiklew ha'm o'siriw barısında ayrıqsha a'hmiyetli orındı iyeleydi». Sonın' menen qatar Prezidentimiz İ.A.Karimovtın' respublika tariyxshıları menen ushırasıwındagı (1998-jıl 18-iyun`) bayanatında milliy g'a'rezsizlik ideyasın qa'liplestiriw ma'seleleri, tariyx pa'ninin' ruwxıy turmısımızda a'hmiyeti, tariyxıy haqıyqatlıqtı tiklew boyınsha ideyaları ha'reketlerimizdin' ken' tu'rdegi bag'darlamasın ha'm onın ilimiy tiykarların belgilep berdi. A'sirese, O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' 1996-jılı 16-dekabrdegi «O'zbekstannın' jan'a tariyxın tayarlaw ha'm baspadan shıg'arıw haqqında», 1998-jılı 26-iyul`degi «O'zbekstan Respublikası İlimler Akademiyası tariyx institutı jumısların jetilistiriw tuwralı» qararlarında ko'rsetilgenindey tariyxıy protsesslerdi teren' ilimiy jaqtan izertlew ha'm xalıxana xakıyqıy sa'wlelendiriw, ideologiyalıq jandasıwlardan aulak bolıu printsipleri negizinde doretıu xam izertleu kerekligi korsetildi.

O'zbekstan g'a'rezsizligi jillarında ilim, ma'deniyat, ma'nawiyat, milliy g'a'ziyne qa'diriyatlar ha'm miyraslarımızdı qayta tiklew, tariyxımızdı teren' izertlew, ruwxıy durdanalarımızdı paydalanıw ha'm xalıqımızg'a jetkeriwge u'lken a'hmiyet berildi.

1991-1993 jıllardı O'zbekstanda Qaraqalpaqstannın' ma'deniyatı ha'm ko'rkem-o'neri ku'nleri, ilimiy konferentsiyalar, simpoziumler bolıp o'tti. Bul ilajlarda ilim g'ayratkerleri, tariyxshılar, ja'miyetlik iskerler belsendilik ko'rsetti.

1992-jılı O'zbekstan Respublikası İlimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan bo'limi quramında Tariyx, arxeologiya ha'm etnografiya ilimiy-izertlew institutı sho'lkemlestiriledi¹. Bul institut penen ma'mleketlik ko'rkem-o'ner muzeyi ja'ma'a'tleri birlikte U'lken Guldırsın, Jampıq qalada tariyxıy-arxeologiyalıq izertlewler alıp bardı. Na'tiyjede jan'a arxeologiyalıq tabılmalar menen muzey fondı tolıqtırıldı. 1991-1992 jıllardag'ı ilimiy izertlew islerinin' barısı boyınsha ko'rkem-o'ner muzeyinde «A'yyemgi Xorezm ko'rkem-o'neri durdanaları» dep atalg'an u'lken ekspozitsiya sho'lkemlestirildi. Muzey fondına 167 jan'a eksponat qabıl etildi, ko'rgizbege 978 eksponat qoyıldı.

Qaraqalpaqstan ha'm O'zbekstan iliminin' rawajlanıwında Respublika Ministrler Kabineti ta'repinen «İlim ha'm innovatsiyalıq iskerlikti ma'mleketlik qollap-quwatlaw ila'jları haqqında»g'ı 1992-jılı qarar qabıllandı. Usı jılı 8-iyul'de O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' «İlim ha'm innovatsiyalıq iskerlikti ma'mleket ta'repinen qollap-quwatlaw haqqında» pa'rmanı shıg'adı ha'm onı a'melge asırıw ila'jları ko'riledi.

1992-jılı O'zbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialı, İlimler Akademiyasının' bo'limine aylandırıldı. Burın onın' quramında 3 institut bolsa, jan'adan eki institut sho'lkemlestirildi.

¹ Базарбаев Р. История формирования научного центра Каракалпакстана (1925-1997). Автореферат. дисс. канд.ист.наук. -Нукус. 1999. с.17

O'zbekstan Respublikasi Ilmler Akademiyasi Qaraqalpaqstan bo'limi prezidiuminin` baslig'i bolip akademik Sabir Kamalov saylandi. Qaraqalpaqstan Respublikasi tariyx iliminin` rawajlanıwında tariyx, arxeologiya ha'm etnografiya institutinin` ornı ayrıqsha boldı. Bul institutqa 1991-2011 jıllarda tariyx ilimlerinin` doktori V.N. Yagodin bassılıq etti. Tariyx iliminin` rawajlanıwında g'a'rezsizlik jıllarında ilim doktorlarınan: B.Sh. Shamambetov, M. Mambetullaev, B.A. Qoshanov, E.B. Bijanov, Ya.A. Abdullaeva, R. Ballieva, M.Sh. Qıdırniyazov, M. Sarıbaevlar, professorlardan M. Tlewmuratov, K.S. Sarıbaev, Sh. Babashev ha'm 60 tan aslam tariyx ilimlerinin` kandidatlarınin` u`lesi ullı boldı.

Prezidentimiz İslam Karimovtin` baslaması menen jan`a tariyxtı tayarlaw ha'm baspadan shıg`arıwg`a uyg`arıldı. 1996-jılı 16-dekabr`de O'zbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetinin` «O'zbekstannın` jan`a tariyxın tayarlaw ha'm baspadan shıg`arıw tuwralı» №445 qararı qabil etildi. Mine usı qarar negizinde 1997-jılı 24-fevral`de Qaraqalpaqstan Respublikasının` Ministrler Ken`esi de «Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxın tayarlaw ha'm baspadan shıg`arıw haqqında»g`ı qararı qabıllandı.

Joqarıdag`ı qararlar tiykarında Respublikanın` en` ataqlı ilimpazları quramında avtorlar ja`ma`a`tinen turg`an toparlar dizimin tiyisli bo`limler, ma`selelerdi jazıwg`a baylanıslı tapsırmalar berildi.

Na`tiyjede 2000-jılı «O'zbekstannın` jan`a tariyxı» 3 tomliq bolıp<sup>1</sup>, «Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxı» 2003-jılı bir tomliq bolıp baspada jarıqqa shıg`arıldı².

Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxın baspag`a tayarlawda akademik S. Kamalov bassılıg`ındag`ı avtorlar ja`ma`a`ti, redaktsiyalıq kollegiya is alıp barıldı. Bul biybaha tariyx kitapları xalıqımız, jaslarımız ushın haqqanıy tariyxımızdı u`yreniwde ha`zirgi ku`nde isenimli derek bolıp xızmet etpekte.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 жилдлик. Т.: «Ўзбекистон», 2000. (1-2-3 жилдлар).

² Авторлар жәмәәти. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ-әсирдің екінши ярымынан ХХІ-әсирге шекем. -Н.: «Қарақалпақстан». 2003. 556б

G`a`rezsizlik jıllarında Watanımız tariyxı, teoriyası ha`m a`meliyatına baylanıslı ko`plegen kitaplar, monografiyalar, broshyuralar ha`m ilimiy maqalalar dag`azalandı. Olarda avtorlar Watanımız tariyxnamasına, maqseti ha`m wazıypaları, u`yreniliw a`rejesine o`zgeris jasag`an zaman talaplarının` ko`z-qarasınan ha`r ta`repleme jarıtıp bergen edi.

G`a`rezsizlik jıllarında Qaraqalpaqstan tariyx iliminde ko`plegen o`zgerisler bolıp, ilimiy izertlew islerine ken` mu`mkinshilikler ashıldı. Elimiz tariyxshıları bilimlendiriw, ma`deniyat, a`debiyat, ilim, ko`rkem-o`ner, arxeologiya, etnografiya, ko`rkem-o`ner, qalalar tariyxı ha`m tag`ı basqada pa`n tarawların izertlep tariyxtanıw ma`seleleri boyınshada ko`plegen monografiyalar, ilimiy maqalalar jazılıp, dissertatsiyalar jaqlandı. Tariyx ilimine jan`a jas ilimpazlar qosıldı. Ko`pshilik totalitar du`zim qorshawında bolıp «qadag`anlıq» belgi qoylg`an temalar ha`m ma`selelerdi izertlewge, ashılmay atırg`an arxivlerdi ashıwg`a sharayat jaratıldı.

O`zbekstan Respublikası ha`m onın` quramındag`ı Qaraqalpaqstan Respublikası 1991-jıldan baslap g`a`rezsizlikke eriskennen keyin tariyxımız, ma`deniyatımız, ruwxıy miyraslarımızg`a jan`asha ko`z-qaras qa`liplesti. Tariyxshı alımlarımız o`tmishke ha`m ha`zirgi ku`nge jan`a zaman talaplarınan, o`zin-o`zi tanıw, milliy mentalitetimizge ılayıq baha bermekte. Sebebi xalıqımızdın` tariyxın sa`wlelendiriwde usı waqıtqa shekem (1991) totalitar da`wirdin` jeke ideologiyası ta`sirinde burmalawlar menen jazılıp ha`m u`yrenilip kelindi. Ha`zir endi tariyxtı u`yreniwde, buring`ı buyırıqpazlıq-administrativlik du`zimge xızmet etken ilimnin` «qara dag`ların», izertlenbey qalg`an da`wirlerin g`a`rezsizlik, erkinlik, haqıyqatlıq ko`z-qarasınan jazıw isine kirisildi. Bul haqqında elimiz Prezidenti İ.A. Karimov, «bunın` baslı sebebi o`zin`izge ma`lim Ken`es hu`kimeti zamanında tariyxıy haqıyqatlıqtı biliwge umtılw quwatlanbaytug`ın edi, u`stem ideologiyag`a xızmet qılmaytug`ın derekler ila`jı bolg`ansha xalıqtın` ko`zinen jasırın saqlanar edi.

Endi g`a`rezsizliktin` na`tiyjesinde g`alaba aniqlanıp atırg`an tariyxıy xaqıyqatlıqtı biliwge, o`zligin an`lawg`a ıqlas penen umtılwshılıqtın` sebepleri usında dep oylayman»¹. Sonlıqtanda O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan jan`a tariyxın tayarlaw baspadan shıg`arıw ma`seleleri ko`terildi.

2000-jılı «O`zbekstannın` jan`a tariyxı» ha`m 2003-jılı «Qaraqalpaqstannın` jan`a tariyxı» baspadan shıg`ıwı u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Usı jıllarda Qaraqalpaqstan tariyx iliminde tariyx ilimleri doktorı, kakdemik Sabır Kamalov basshılıg`ında tariyx iliminin` o`zine ta`n bolg`an mektebi qa`liplesip, jaslardıń arasınan ilimpazlar jetilisip shıqtı. Tek g`ana ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`nerdin` ha`r tu`rli tarawları boyınsha ilim izertlewshilikte tariyxtanıw ha`m derektanıw boyınsha B. Qoshanov, A. Djumashev, ma`deniy-ag`artıw isleri boyınsha R.Sh. Axmetshin, bilimlendiriw ha`m ma`deniyat boyınsha J. Aytmuratov, R. Bazarbaev, A. Kamalov, R. Urazbaeva, ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`nerge baylanışlı G. Xodjametova, L. Orazova, Palwaniyazov ha`m tag`ı basqada ilimiy miynetlerinde bul ma`selelerdin` mazmunın ashıp beriwge o`zlerinin` u`leslerin qostı.

1992-jılı belgili tariyxshı ilimpaz P. Muratovanın` da «Qaraqalpaqstanda intelligentsiya kadrların tayarlaw» degen kitapshası baspadan shıqtı. Ilimpaz İ. Qosımbetovtın` biz joqarıda so`z etken monografiyasına qarag`anda onın` o`zgesheligi kirisiwde ko`rsetkenindey «milliy intelligentsiyanın` kadrları haqqındag`ı ma`sele, onın` qa`liplesiwinin` ta`jriybesin u`yreniw ha`m juwmaqlastırıw ayrıqsha qızıg`ıwshılıqqa iye bolıp, ulıwma alg`anda milliy intelegentsiyanın` qa`liplesiwi ilimnin`, texnkanın` ja`ne ma`deniyattın` og`ada o`siwin ta`miynleydi». .

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент., «Ўзбекистон», 1998. 429-430 б.

P. Muratovanın «Qaraqalpaqstanda intelligentsiya kadrların tayarlaw» degen miynetinde qızıg`ıwshılıq tuwdıratug`ın bir jeri: milliy kadrlardı tayarlaw boyınsha mashqalanın` geypara ta`replerin bayan etiwge, bul istegi u`lken qıyınshılıqlar gezegin, olar o`zine ta`n o`zgeshe jag`daylar menen keskinlesip, kadrlar tayarlawg`a unamsız ta`sir etkeninde ko`rsetip beredi.

Sonday-aq milliy intellegentsiya kadrların Qaraqalpaqstan xalıq xojalıg`ının` talaplarına muwapıq ha`r qıylı tarawlar ushın a`melge asırıw ma`selesindegi ilimiy miynetinde baplarg`a, bo`limlerge bo`lip ko`rsete alg`an. Mısalı: Birinshi babında - Basshı partiya - sovet kadrların tan`lap alıw, lawazımlarına ko`teriw ha`m ornalastırıw boyınsha respublikamızdag`ı islerge toqtap o`tedi». Bul bo`limde respublikamızdag`ı basshı organlarında el basqarg`an N. Ma`wlenov, J. Matkarimov, K. Nurmuxamedov, A. Dosnazarov, M. Jumanazarov h.t.b. o`miri ha`m miynet jolına tolıg`ıraq mag`lıwmatlar ko`rsetip o`tedi.

Tariyxshı P. Muratova kitabının` ekinshi babında «Ma`deniyat ha`m ilim tarawındag`ı intellegentsiya kadrları»n tayarlaw sa`wlelengen bolıp:

1. «Qaraqalpaqstannın` pedagogikalıq ha`m meditsinalıq kadrların tayarlaw»;

2. «Qaraqalpaqstan ilim, a`debiyatın ha`m ko`rkem-o`nerin rawajlandırıw ushın kadrlar tayarlaw», -degen bo`limlerine bo`lip bayan etedi.

U`shinshi babı «Qaraqalpaqstannın` injener - texnik kadrları», «Qaraqalpaqstan awıl xojalıg`ı kadrların tayarlawdın` ma`selelerine arnaladı».

En` keyingi to`rtinshi babında «Urıstan son`g`ı jılları intelligentsiya kadrların tayarlaw» o`z sa`wlesin tabadı.

Usı orında Qaraqalpaq intelligentsiyası tariyxında ma`deniyat, a`debiyat kadrlarının` ahwalı boyınsha bul kitapta ko`rsetilgen geypara

mag'lıwmatlardı atap o'tiwimiz maqul. Sebebi, onda bizin` ma'deniyatımız ha'm ko'rkem o'nerimiz tariyxı jan`a betleri, faktleri bar¹.

, 1994-jılı ja'ne de «Qaraqalpaq poeziyası - tariyxıy derek» degen miynetleri atap o'tkenimiz maqul. Bul izertlewlerinde ilimpaz fol'klorlıq miyraslarımızdın` Orta Aziya xalıqları o'mirindegi roli, onın` uqsaslıq ta'repleri, a'yyem zamanlardan baslap qaraqalpaq, o'zbek, qazaq, tu'rkmenlerde jaqınlıg'ı boldı, olarda ma'deniy baylanısları ku'ta` a'yyemgi da'wirlerden baslanadı. Belgili tariyxshı, ilimpaz M. Tlewмуратов «XVIII-a'sir basında ha'm XX-a'sirdegi qaraqalpaqlardıń Rossiya ha'm Bashkiriya menen tariyxıy ha'm ma'deniy baylanısları», -degen monografiyalıq izertlewinen «Kirisiw» bo'limin «Qaraqalpaq ma'deniy baylanıslarının` tariyxtanıwı» degen atamada jazıp a'debiyatlarg'a ha'r ta'repleme tallaw isledi. Onın` bul tariyxtanıwg'a tiyisli kitap betleri o'zinin` qunlıg'ı menen ilimdegi jan`alıq bolıp esaplanadı².

90-jıllardıń aqırında Qaraqalpaqstan tariyxın u'yreniw ha'm ilimiy izertleniwi protsessinde, jas alımlardan tariyx ilimleri doktorı Baxıt Abdikerimovich Qoshanov o'zinin` ilimiy maqalaları, miynetlerinde jan`a arxiv hu'jjetleri tiykarında kritikalıq tariyxtanıwshılıq ko'z-qarasınan pikirler bildiredi. Ha'zirdi B. Qoshanov ha'm M. Seytnazarovlar 1997-jılı «Revolyutsiya? Basıp kiriw? Xiywa xanlıg'ındag'ı waqiyalar (1919-1920)» atı menen rus tilindegi monografiyasın baspadan shıg'aradı. Bul kitaptın` da betlerinde Ya. Dosumovtın` jazg'an ilimiy shıg'armaları haqqında aytıp o'tedi.

Belgili pedagog-ilimpaz, professor O'serbay A'lewovtın` 1993-jılda shıqqan kitabında «Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq oy-pikirlerdin` payda bolıwı ha'm rawajlanıwı» ma'selesin ken` tu'rde izertlewler na'tiyjesine arnaydı. Bul miynetinde professor O'. A'lewov Qaraqalpaqstandag'ı

¹ Муратова П. Қарақалпақстанда интеллигенция кадрларын таярлау. -Нөкис. 1992. 25-60б.

² Тлеумуратов М. Исторические и культурные связи каракалпаков с Россией и Башкирией. Нукус. 1993ж. 3-26б.

pedagogikalıq ko`z-qaraslardıń a`yyem zamanlardan-aq qa`lipleskenin bayan etedi. Pedagogika, ta`lim-ta`rbiya, oqıw usılları, ustaz ha`m sha`kirtilik qatnasıqları tuwralı Yusup Xas Xajib, Axmet Yugnakiy, Berdax, A`jiniyaz, S. Ma`jitov, Ayapbergen Musaev ha`m taǵı basqalardıń ko`z-qaraslarına tallaw isleydi.

Ja`ne de sonı atap o`tkenimiz durıs bolar ilimpazlardan A. Panabergenov, U.X. Sha`lekenov, Ya.M. Dosumovlardıń miynetleri xalıq bilimlendiriw ma`selesi, ma`deniyat tariyxının` ulıwma bag`darına muwapıq ko`z-qarasınan jarıtıladı. Ja`nede olardıń ko`rsetiwinshe, «mektep ha`m medreseler diniy mekemeler qatarında bolǵanın ha`m sol waqıttaǵı u`stem ideologiya bul na`rseni diniy bolǵanı ushın biykarladı», -degen ko`z-qarasta tu`sindiredi.

1.2. Qaraqalpaqstan tariyxi pa'nin oqitiwda pedtexnologiyalar

Bugingi ku'nde pedagogikalıq texnologiyalar izertlew tiykari sipatında: mashqalalı oqitiw, ja'mlestirilgen ta'lim, modul ta'limi, rawajlandiriwshi ta'lim, differentsiyalastirilg'an ta'lim, aktiv oqitiw, oyın texnologiyalar, kritikalıq-jaqsi pikirlew, qarar qabil etiw ha'm awqamda birge islesiwdi qarar taptiriwǵa tiyisli turleri payda bolıp atır ha'm paydalanılıp atır. Demek, proektlestirilgen ta'lim-ta'rbiya protsesinin pedagogikalıq texnologiyası o'zinde metodlar dizimi, ta'lim metodik usılları, maqset, quralları, oqitiwshi ha'm oqiwshılardıń birgelikte iskerlik ko'rsetiw imkaniyatları taǵıda jumaqlawshi na'tiyjelerge yerisiw barisındag'i toplamlardı ja'mlestiredi.

Oqitiwshinin aktiv, paydalı iskerlik ko'rsetiwine qaratılǵan ta'lim protsesinin metodik qollanmasınan parqlı rawishde, ta'limnin pedagogikalıq texnologiyası ta'lim alıwshılarg'a qaratıladı, sonday-aq, olardıń jeke ha'm oqitiwshi menen birgelikte iskerlikti esapqa alg'an jag'dayda oqiw materialların, a'ynen bir pa'n, predmetti, o'zlestiriwge sharayatjaratadı. Pedagogikalıq texnologıyanın jetekshi mashqalası oqiwshi, talaba shaxsin rawajlandiriw arqalı ta'lim maqsetine erisiw.

Pedagogikalıq texnologiya turin tanlaw sabaq ha'm jumista qaysı da'rejedegi bilim ha'm ko'nikpelerdi o'zlestiriw na'zerde tutilg'anına baylanisli. Mne usılarıdı esapqa alıw arqalı oqiw orınlarında "Qaraqalpaqstan tariyxi" pa'nin oqitiw protsesinde ha'm ko'zengen maqsetler ha'm waziypalar tiykarında pedagogikalıq texnologiya metodları ha'm formalarınan paydalaniladı.

Pedagogikalıq texnologiya turlerin tanlaw qa'liplesip atirg'an bilim, ko'nikpe ha'm ta'jiriybeler, sho'lkemlestirilip atig'an sabaqlardıń forması, qollanılıp atirg'an metodlar ha'm metodik usıllardıń qa'siyetine baylanisli. Misali: "Qaraqalpaqstan tariyxi" pa'ni ko'binese Ma'mleketimizdin uzaq jıllar dawamında, a'yyemgi zamanlardan bugingi ku'nimizgeshe bo'lg'an Qaraqalpaqstan tariyxin oqitiw islerin a'melge asiradı.

Bul pa'ndi oqitiwda pa'n oqitiwshılardı da'suriy, da'suriy emes sabaq uslubların taza pedagogikalıq texnologiyalar uslubi menen alıp bariwi lazim.

“Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`nin oqitiwda qollanilip atirg`an pedagogikalıq texnologiyalardin` paydalilig`in o`lshew mezonlari usi taraw ha`m predmet boyınsha tasiyiqlang`an issi oqiw da`sturi mazmuninan kelip shig`adi.

Ha`zirgi waqıtta No`kis ma`mleketlik pedagogika institutinin`, Tariyti oqitiw metodikasi 1-4 basqish talabalarına, basqa tariyxiy pa`nler qatari “Qaraqalpaqstan tariyxi” predmeti oqitılmaqta.

Institutta “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`nin oqitiw isleri 1992-jıldan baslap oqiw rejesine kirgizilip eki bag`darlamada alip bariladi:

Birinshi: – “Tariyx” qa`nigeliginin` 1-3 kurslarında 120 saat;

Ekinshi: – Fakultetler aralıq qa`nigeliklerdin` 1-kurslarında 12 saat oqitıladi.

“Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninen ulgi oqiw bag`darlamasi talap da`rejesinde “Tariyx kafedrasi” oqitiwshilari ta`repinen du`zilgen. Ulgi bag`darlamada oqiw da`sturinde pa`nnin` maqseti ha`m waziypalari, talabalar bilimine qoyilatug`in talaplar, pa`nnin` basqa pa`nler menen baylanisi, pa`nge tiyisli qurallar, pa`ndi oqitiwda zamanago`y informaciyalıq ha`m pedagogikalıq talaplar aniq ko`rsetilgen. Institutimizda “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ni rejesinde lektsiya, seminar ha`m o`zbetinshe jumislar jobalastirilg`an. Pa`n bag`darlamasında o`tiletug`in temalardin` mazmuni ma`mleketlik ta`lim standartı negizinde izbe-iz xronologiyalıq ta`rtipte berilgen.

“Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninen oqiw jili dawamında o`tiletig`in lektsiyalar ushin 6 tema, seminarlar ushin 6 tema belgilengen. “Qaraqalpaqstan tariyxi” bag`darlamasına baylanisli temalar tariyxtin` a`yyemgi da`wirlerinen baslap g`arezsizlik da`wirlerine shekemgi da`wirlerdi o`z ishine aladi. Sebebi bul pa`nnin` bolimleri ha`m duzilisi, temalari, da`sturinde juda` u`lken ko`lemdegi ma`selelerdi, xalqimiz turmisinin` ba`rshe tarawların toplag`an ha`m ha`r jili temalarg`a, onin` mazmuni jaqsi bayitilip barılmaqta.

Rawjlaniwdin` uzliksiz protsesi turli pa`nlerde turlishe. “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninde ko`birek bag`darlama bo`limleri ortasında bir tekist emes jerleride bar. Ulgi bag`darlamada pa`nnin` temalari ma`mleketlik ta`lim standartlari talaplarınan kelip shig`adi. Ha`r bir temada ko`birek O`zbekistan

tariyxi pa'nindegi temalar, tiyisli ma'seleler tiykar etip alindi. Tiykarg`i sebep usi pa`nge oqiw rejesinde bir jilda 120 auditoriya saatlari ajratilg`an ha`m ulgi da'sturdegi temalardi o`tiw imkaniyatlari da esapqa alinadi. Oqitiw tek g`ana kerekli informatsiyalardi g`ana tanlap aliw ha`m oqiwshinin` o`zlestiriw uqiylilig`ina mas tag`ida olar ko`lemin miqdariy o`lshemge kirgiziwge ha`reket qilindi. Talabalar bul pa`nnen lektsiyalar tin`law menen bir qatarda seminar sabaqlarina da qatnasadi. Seminar sabaqlari temalarin lektsiyalar o`tiwshiden parqli rawishte jobalastirdiq. Lektsiya ha`m seminar sabaqlarinan tisqari talabalardin` o`zbetinshe jumislari ushin o`z aldina temalari aniqlanip, onin` bag`darlamasi dulzilgen. Bul da'sturlerdegi ha`r temada jobasi, tayanish tusinikleri, a`debiyatlar dizimi ko`rsetildi. O`zbetinshe jumislar sabaqtan tisqari talabalardin` bilim aliwina u`lken ja`rdem ko`rsetedi.

Oqiwshilardin` oqiw materialin qay da`rejede o`zlestiriwi reytin` nizami ha`m korsetkishleri tiykarinda alip barilip, kundelik baqlaw ha`m araliq baqlaw ha`m juwmaqlawshi baqlawlar sho`lkemlestiriledi.

“Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninen bilimi, ko`nikpe ha`m ta`jiriybelerin bahalaw dasturi qa`liplesti. Reytin` tiykarinda oqiwshilardi bahalawda to`mendegi qatar sha`rtler a`melge asiriladi:¹

1. Tariyxiy dereklerdi analiz etiw, tariyxiy waqiya ha`diselerdin` kerekli belgilerin ajratiw, tariyxiy tusinshelerdi aytip beriw, olardin` qa`siyetlerin aship beriw;
2. Tariyxiy fakt ha`m protseslerdi da`wir ko`z qarasinan analiz ete biliw;
3. Tariyxiy materiallardi awzeki, jazba ta`rizde bayan ete aliw, waqiya ha`m protseslerdin` kerekli ta`replerin obrazli bayanlaw, obrazli ta`rizde suwretlew, bayan etiw, mnezleme beriw, aytip beriw ha`m t.b.
4. Tariyxiy waqiya mazmunin aship beriwshi lektsiya yamasa jazba jumis, informatsiya, refaratlar tayarlaw;
5. Tariyxiy ha`diselerdin` geografik ornin aniqlaw, tariyxiy karta menen islewdi biliw;

¹ Tolipov U., Usmanova M. Pedagogik texnologiya tadbiqiy asoslari. – T., 2006 – 180-186 betler.

6. Tariyxiy waqiya ha`m ha`diyselerdi, ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner tarawlarindag`i o`zgerislerdin` sebepleri, a`qibetleri ha`m kelesheğine qiyaslaw ha`m salistiriw; ¹

7. Ha`r bir temag`a tiyisli konspekt, jumaqlaw ha`m qag`iydalardi qisqasha jazip bariw, qosimsha derekler (roznama, a`debiyat, jurnal, gazeta, arxiv xujjetleri, foto suwretler ha`m t.b.) paydalana aliw uqiylilig`in jetilistiriw;

Respublikamizdin` mekteplerinde “Tariyx” pa`ninen sabaq otiw ha`m oqitiw barisinda sabaqlar menen tanisip shig`ildi. Pitiriwshi kurs talabalarinin` 4-kursta pedagogikliq a`meliyatinin` barisin u`yrenip shiqtiq. Mine usi waqitta bizdi qiziqtirg`an metodikaliq qollanbalardan:<sup>2</sup> metodik qollanba bo`limlerge bolingen.

Oqtiwshilar ushin ja`ne bir metodik qollanba “O`zbekistan tariyxi” (avtorlar: Mutdinova M., Sultanov F.) pa`ninen 7-klaslarg`a sabaq protsesin sho`lkemlestiriwge ja`rdem berdi. Qolimizdag`i metodik qollanba 7-klaslarda “O`zbekistan tariyxi” nda o`tiletug`in 51-sabaqtin` proektleri o`z aldina islep shig`ilg`an.

Bul metodikaliq qollanbalardin` ishinde bizdi qiziqtirg`an A.Zamanovtin` “Ozbekistan tariyxi” 9-klass oquwshilari ushin metodikaliq qollanbasi (Toshkent, Sharq, 2010) menen tanisip shiqtiq. Bul qollanba IX bolim, 51 tema sabaqlarin o`z ishine qamtiydi. Bul temalardin` ishinde V bolimde “XIX a`sirdin` ekinshi yarimi – XX a`sirdin` baslarinda Qaraqalpaqlar” dep ataladi. Sonin` ishinde 27-sabaq, “Saliq ha`m majburiyatlar. Xaliq qozg`alanlari”na arnaladi. Usi sabaqtin` islenbesin (96-98-betler) analizlep shig`ayiq.

Sabaqtin` maqseti:

– Oqiwshilarg`a qaraqalpaqlardin` xojalig`i, saliq tu`rleri ha`m olardin` ma`nisi, ma`jburiyatlari ha`m olardin` mazmunin aship beri;

– Oqiwshilarg`a qaraqalpaqlardin` Xiywa xanlari zulimina qarsi ko`tergen xaliq qozg`alanlari ha`m olardin` mazmuni aship beri;

¹ Tolipov U., Usmanova M. Pedagogik texnologiya tadbiqiy asoslari. – T., 2006 – 184-190 betler.

² A.Sagdullaev, Kostetskiy V.A. A`yyemgi dunya tariyxi 6-klasslar ushin metodikalliq qollanba. Toshkent, 2003. 35-36 betler.

Sabaqtin` qurallari:

1. 9-klass “O`zbekistan tariyxi” sabaqlig`i,
2. 9-klass “Jahan tariyxi” kartasi, jazuwsiz karta.
3. Qaraqalpaqlar tariyxina tiyisli su`wretler, qosimsha a`debiyatlar.
4. Sabaq dawamindag`i atama, tu`sinik, sa`neler jazilg`an kartochkalar.

Jana` sabaq mazmuninin` tayanish tusiniklari ha`m atamalari, tariyxiy sa`ne ha`m isimler:

salg`ut, ushur, qazan puli, 12 ku`n ariq qaziw, begar. 1000 – 2000 a`sker, Xaliq qozg`alanlari, Muxammed Aminxan, Ernazarbiy, Zarliq, qoldawli, 1845-1855-jillar, 1856-jil, 1900-jil, Baba Go`klen, Sayid muxammedxan, Qazaqda`rya, Atamuratxan.

Sabaqtin` barisi:

I. Sho`lkemlestiriw bo`limi: (2 minut)

II. U`y tapsirmasin ta`kirarlaw (12 minut). “Klaster” usili negizinde.

Oqitiwshi vatman qag`azinan` ortasina do`n`gelek sizadi ha`m onin` Qaraqalpaqlar dep jazadi. Oqiwshilardin` ha`r biri oni da`pterine ko`shirip, o`z betinshe qaraqalpaqlar turmisina tiyisli sa`ne, tariyxiy waqiya ha`diselerdi jazip shig`iwlari kerek.

QARAQALPAQLAR	a`sirler
	XIX a`sir basi
	beklerbegi

III. Jana` sabaq temasin ju`zege shig`ariw ushin islew (13 minut).

Toparda islew. Bunda oqiwshilar ush toparg`a bo`linedi ha`m ha`r bir toparg`a mag`liwmat toplaw ushin keste beriledi. Kesteni toldiriwda sabaqliq tiykardag`i ja`rdemshi boliwi mumkin.

1-toparg`a:

Saliq turleri	U`rp-a`detler	A`skerge shaqiriw
---------------	---------------	-------------------

2-toparg`a:

Majbuwriyatlar	Qozg`alan sebepleri	Qazan puli

3-toparg`a:

Ernazarbiy	Qozg`alan oraylari	Qozg`alannin` a`hmiyeti

IV. Otilgen temani bekkemlew (13-minut).

“Bingo shinig`iwi” nan paydalaniw.

Ernazarbiy	Solg`ut	1855-jil
Qoldawli	Sayid Muxammedxan	Baba Go`klen
1856-jil	Qazan puli	Qazaqda`rya

Shinig`iw sorawlari:

1. Ernazarbiy qaysi uriw wakili bolg`an? (Qoldawli)
2. Qaraqalpaqlarda jer salig`i ne dep atalg`an? (Solg`ut)
3. 1855-jilg`i qozg`alanda kim basshiliq qilg`an? (Ernazarbiy)
4. Ernazarbiy ta`repien qurilg`an qorg`aniw bekinisinin` atin atan`?
(Qazaqda`rya)
5. Sayid Muxammedxan neshinshi jili Xiywa xalig`i taxtina otirdi? (1856j.)
6. Ernazarbiy qozg`alanin bastiriw ushin a`skerin jiberген xan? (Sayid Muxammedxan)
7. Ernazarbiy basshilig`indag`i qozg`alan baslang`an jildi ko`setin`? (1855)
8. 1881-1891 jillarda kimnin` basshilig`inda qozg`alan bolip o`tken? (Baba G`oklen)
9. Uris barisinda qaraqalpaqlardan qanday saliq jiynap alinar edi? (Qazan puli)

V. Sabaqtin` juwmag`in shig`ariw (4 minut).

1. Oqiwshilarda payda bolg`an sorawlarg`a juwap beriw.
2. Baxalardi esittiriw.

VI. U`yge tapsirma (2 minut).

1. Tema aqirinda berilgen sorawlar ha`m tapsirmalar menen islesiw.
2. Elektron sabaqliqdan temag`a tiyisli test ha`m krossvordlardi islew.
3. Sabaqliqtag`i “O`zin`izdi sinan`” tapsirmasin da`pterlerine ko`shirib, orinlap keliw.

Joqarida Qaraqalpaqstan tariyxina tiyisli temalarda ayrim pedagogikaliq texnologiyalardin` ayrim metod ha`m usullarin sabaq protsesinde paydalaniw tuwrala azg`ana bolsada toqtap o`tildi. Oqiw orinlarinda, mekteplerde u`renilip atirg`an pa`nlerge tiyisli formalar juda ko`p, biraq pa`n oqitiwshisi o`zinin` bilimi, ta`jiriybesinen kelip shig`ip olardan unemli paydalaniwi mumkin.

Bizge belgili bilimlerdin`, sonnan “Qaraqalpaqstan tariyxı” pa`ninen oqiwshilar ta`repinen iyeleniwi olardin` jeke, qizig`iwshiliqlari, isenim ha`m mita`jliklerine, ayniqsa oqiw iskerliginin` belsendilesiwinde juz beredi. Ha`r qanday oqiw iskerligi uliwma proekt boyinsha quriladi ha`m on`lawshi ha`reketlerin uliwmalastiradi. Bul ha`reketlerdi oqiwshilar tuwrıda-tuwri oqitiwshi ha`m sabaqliq ja`rdeminde orinlawlari mumkin.

“Qaraqalpaqstan tariyxı” pa`nin oqitiw barisinda “U`yge tapsirma”ni beriw ha`m olardi qadag`alaw isleri alip bariladi. Biraq, ko`pshilik talabalar ha`m mektep oqiwshilari pa`n boyinsha berilgen u`y tapsirmasin toliq islep kelmegen jag`daylari seziledi. Jaslar ko`birek jaziw tapsiriqlarin (ana-tili, ingliz-tili) u`y waziypasi sipatında ko`rip isliydi. Awzeki aytip beriw, so`ylewdi talap etetag`an pa`nlerge tiyislilerin, tapsirmalarin islewdi unutip ketedi. Bul ha`reketler sotsial-gumanitar pa`nlerinde ko`birek ushraydi. Tariyx pa`nlerinen mo`lshellı ha`reketlerdin` orinlaniwi ha`m oqiwshilar ta`repinen tapsirmalardin` o`zlestiriliwi to`mendegilerdi ta`miyinleydi:

1. Oqiwshilardin` oqitiwshilar ta`repinen berilgen tayar tapsirmalardin` qa`siyetin tusinip jetiwleri;
2. Olardin` tapsirmalardi aktiv qabil etiwleri;

3. Oqiwshilardin` g`arezsiz ra`wishte tapsirmalardi shin ko`wilden islewleri.
4. Tapsirmalardi islew protsesinde belsendiliklerin o`siriw, pa`nge bolg`an qizig`iwshilig`i ha`m mita`jliklerin seziwge ja`rdemlesedi.

Oqiw iskerliginde ha`mme waqitta kutiletug`in na`tiyje muhim boladi. Sebebi oqiwshi ha`m oqitiwshi birgelikte qanday islewinen na`tiyje shig`adi. Onda na`tiyje alg`ang`a shekemgi ha`reketler, adimlar, waqit ketiwi, ha`reketin` muhimlig`i, onnan kewil toliwi, isletilgen sana ha`m fizikaliq kush ko`lemi ha`m basqalar oqiw iskerliginin` sabaq waqitinda, onnan son`da paydali juwmaqlaniwin ko`rsetiwshi qurallar esaplanadi.

Birinshi baptin juwmag`i

Bul miynetler sol da`wirdegi u`stem jeke partiya ha`m ideologiyannın` tar klassliq ko`z-qarası tiykarında jazılg`an edi. Biraq dereklerde bar bolgan ayirim magliwmatlardi paydalansa boladi.

Joqarida atap otken Qaraqalpaqstan tariyxına tiyisli ilimiy miynetlerdegi mag`liwmatlardi kritikaliq ko`zqarastan uyreniwimiz zarur Biraq bul ilimiy miynetlerdin` Ken`es zamanına tiyisli bo`limleri Qaraqalpaqstandag`ı ja`miyetlik-siyasiy, ma`deniy korkem oner tarawları ham jumislari tek unamlı jag`ınan ko`rsetilgen edi.

G`arezsizdikke eriskenimizden keyin nuraniy tariyxımızdın teren tamirlarin xalısa xartarepleme uyreniu ogan durıs baxa beriu xam onın ashılmay atırgan tareplerin ashıuga ulken itibar berildi.

II-BAP: “Qaraqalpaqstan tariyxı” pa’nin okitiwda innovatsiyalıq metodlardin’ a’hmiyeti

2.1. Tariyx pa’nin oqitiw metodlarinin’ o’zgeshelikleri

Sabaq ta’limin mazmunlı deyilse hesh kim hayran qalmaydı. Nege degende, ol ha’r bir mug`allım ushin ko`rinip turg`an, anıq bolg`an waqiya bolıp tabıladi.

Xosh, sabaqti do`retiwshilik protsesine aylantiriwdin` siri nede? Ol en` birinshi oqitiwshinin` maharatına baylanisli, tag`ida sabaqti qanday sho`lkemlestiriw o`neri de onnan kem emes. Nege degende, sabaqta oqiwshi shaxsin hurmet qiliw, og`an ob`ekt sipatında emes, ba`lki o`zine jarasa bilim ha`m ko`nikpeler kompleksin toplan atirg`an pikirlewshi sub`ekt dep qatnas qiliw kerek esaplanadi.

“Kadrlar tayarlaw milliy da`sturi” sipat basqishında jaratılğ`an sabaqlıqlar menen islegende sabaq o`tiwdin` da`sturiy emes usıllarınan paydalanıw talap etiledi. Bul degeni ha`zirde a`melde bolg`an ha`mde oqitiwshılar waz keshiwge ko`zi qıymay atirg`an da`sturiy usıllardı basqishma-basqish biykar etiw bolıp tabıladi. Sonlıqtanda tariyx pa`nlerin oqitiwdag`ı ayırım o`zgesheliklerge toqtap o`teyik.

Tariyx pa`nin oqitiw barisında o`zgeshelikler oqiw protsesindegi a`meliyatta oqiwshılardin` jas qasiyetleri ha`m bilim da`rejeleri itibarg`a alinadi. mekteplerde klasslardag`ı oqiw sabaqlarında en` aldın ala mug`allım teksti ta`sirli oqiwdi tapsiradi ha`m oqiwshılar izbe-izlikte dawis shig`arip oqiydi. Joqari klaslarda oqiwshılar teksti dawis shig`armay oqip, birinshi basqishtag`ı sorawlarg`a bergen juwapların salıstiradılar. Zarurat bolsa, juwaplar toldiriladi. Oqip boling`aninan son` tekst duzilisi, jaziwshi yamasa avtorlardin` maqsetin tusinip aladılar. Olar temag`a tiyisli informatsiyalardı islep shig`adılar, oqiw ta`jiriybelerin asiradılar, tusingenlerin tekserip, analiz etediler. Alding`ı basqishta iyelengen uliwmawlıq tusinikler usı basqishta ken`eytileti ha`m teren`lestiriledi.

Bugungi ku'nde Respublikamizdag'i barliq Joqari ha'm orta arnawli oqiw orinlarinda "O'zbekistan tariyxi" ha'm "Qaraqalpaqstan tariyxi" pa'nleri oqitilip ha'm u'yrenilip atir.

Bul pa'nler boyinsha sabaqliqlar, oqiw qollanbalari, ulgi da'sturler ha'm oqiw da'stureleri duzilip, oni oqitiw isleri taza etapqa joqarilawin da talap etpekte. Bul talaptin` bas jo`nelisi milliy tariyx o'tmishlerin u'yreniw, teren`lestirilgen milliy g`arezsizlik ideyasinin` jaslar ta`repien jaqsi o`zlestiriwi menen tuwri baylanisli. Jaqsi o`zlestiriw bolsa, o`z nawbetinde oni ja`nede teren`rek u'yreniw ha'mde jaslar diniy isenim, isenimi, turmis ta`rzi ha'm ko`z qarasina aylanawin talap etedi. Tariyxti u'yreniw arqali o`z ideyasin bekkemleydi.

Tajiriybelerdin ko`rsetiwi boyinsha, uliwma orta ha'm joqarg'i ta`lim mekteplerinin` oqiwshilari ta`lim ha'm ta`rbiya protsesine jan`a pedagogikalıq texnologiyalardi en`giziw banrisinda bir qansha mashqalalarg`a dush kelmekte. Olardin` tiykarg`ilari to`mendegiler bolip tabiladi:

Birinshiden; taza pedagogikalıq texnologiyalar qa`siyetin dag`azalawshi ilimiy, ilimiy ommabop, oqiw ha'm metodik dereklerdin` jeterli emesligi. Sonday bolsada song`i bir neshe jil dawamında bul tuwrali M.Ochilov, N.Sayidahmedov, K.Zaripov siyaqli ilimpazlar ta`repien bir qansha jumislar baspadan shig`arilg`an bolsa-da, olar juda` az nusxada shig`arilg`anlig`i ushin, ko`pshilik oqitiwshilar usi miynetler menen tanisiw imkaniyatına iye bolmag`an.

Ekinshiden; g`alaba qural xabarlarında taza pedagogikalıq texnologiyalar tuwrali bilimlerde ashıp beriwge qatti itibar berilmey turg`anlig`i yamasa arasında ko`zge ko`rinip atirg`an iskerliktin` to`menligi tuwrali so`z etilmekte. G`alaba qural xabarları (G`QX) nda berilip atirg`an tag`ida o`zinde da`sturiy emes ta`lim metodlarinin` qolaylıqlarin ko`rsetiwge qaratilg`an material yamasa ko`rsetiwlerdin` ko`pshiligi axborot beriwde g`ana bolip qalmaqta. Ayrim jurnal yamasa gazetalardi esapqa almag`anda G`QX da berilip atirg`an ko`rsetiw, esittiriw yamasa maqalalar oqitiwshilarg`a taza pedagogikalıq texnologiyalar tiykarları tuwrali jiddiy magliwmat bere almayatir.

Ushinshiden; uliwma orta ta`lim mektepleri, xususan, awillarda jaylasqan mekteplerde ta`lim ha`m ta`rbiye protsesinin` paydali sho`lkemlestiriliwine xizmet etiwshi en` apuwayi ko`rgizbeli materiallar (geografik ha`m xronologik kartalar, plakatlar, maketler, fizika, kimiya tag`ida biologiya sabaqlarında paydalaniwshi laboratoriya qurallari ha`m t.b.) din` bar emesligi yamasa barlarinin` paydalaniw ushin jaraqsiz halg`a kelgenliginen.

To`rtinshiden; uliwma orta ta`lim mekteplerinde jumis islep atig`an oqitiwshilar ortasindag`i taza pedagogikalıq texnologiyalar ha`m olardin` qa`siyeti tuwrali bilimlerin jetilistiriwge xizmet etiwshi a`meliy seminar ha`m trenin`lerdi sho`lkemlestiriwde kemshiliklerdin` barlig`i. Bul tuwrali sho`lkemseltiriwshi mashqlalardin` paydali ha`l etiliwinde, bızın` na`zerimizde, en` tuwri jol-bul belgili zona yamasa teretorialarda jaylasqan mekteplerde ko`shpe seminar ha`m trenin`lerdin` sho`lkemseltiriwi. Bul jol ekanomiqlıq jaqtan qarag`anda arzan bolip, o`z na`wbetinde mektepler ara ta`jiriybe almasiwdin` ulgisi sipatında da a`hmiyetke iyedir. Mine usi urinis, en` aldın uliwma orta ta`lim mektepleri oqitiwshilardin` pedagogikalıq texnologiyasi ko`rinisi ta`repinen xabardarliqlari, onin` tiykarlari tuwrali teoriyalıq bilim, sonday-aq, pedagogikalıq iskerlikte taza texnologiyalardan paydalaniw tuwrali a`meliy ko`nikpe ha`m ta`jiriybelerine qay da`rejedi iye ekenliklerin aniqlawdan ibarat boladi. Bul jolda uliwma orta ta`lim mektepleri ortasında arnawli sorawdi sho`lkemlestirdik.¹

Uliwma orta ta`lim mektepleri iskerligin texnologiyalastiriwg`a bolg`an sotsial mitajlikti 33 oqitiwshi jaqsi bahalag`an bolsa, 107 adam uliwma orta ta`lim mektepleri iskerliginde da`sturiy jumis usluplarının` saqlanıp qaliwi maqsetke muwapiq ekenligin aytip o`tken.

Tariyx pa`ninen talabalardin` oqiwg`a bolg`an qizig`iwshiliqlarin oyatiw ha`m pa`n mug`allimlerinin` ayrim qirralarina tiyisli bilimlerin tern`lestiriwge arnalg`an yamasa tariyxıy “Esse” jaziw u`lken a`hmiyetke iye. Tariyxıy esse temalari kafedrada islep shig`iladi ha`m ha`m talabalarg`a usinis etiledi. Talabalar dadalawına qoyilg`an bayan temalari olar ta`repinen toltiriladi. Bul

¹ Ma`rifat gazetasi. 2004, 14-aprel.

dadalar da talabalarda do`retiwshilik ha`m juwapkelik ruhini o`yatadi, izlenewge qaray jetekleydi. Ushu protsesde do`retiwshi bayan temalarina baylanisli uslubiy usinlar, tiyisli a`debiyatlar tayarlanadi. Bunday bayan (esse) ushin ko`binese tariyxtag`i ko`rnekli tulg`alar degen temani u`yge tapsirma beriledi.

Bayandi talabalar u`yde yamasa auditoriyada jaziwi mumkin. Oni jaziwdan maqsad ha`r bir talabanin` qoyilg`an ma`selege muna`sebeti, ko`z qarasi, tusinigi, pikiri ha`m dadalaniwin u`yreniw ha`m aniqlawdan ibarat. A`lbette do`retiwshi bayan jaziwda talaba tek kafedra ta`repinen usinis etilgen temalar tiykarinda g`ana emes, ba`lki o`zi tanlag`an tema boyinsha da jaziwi mumkin. Esseni auditoriyada jaziw waqtinda talaba o`z ten`qurlarinin` qanday do`retiwshilik qilib atirg`ani baqlap baradi ha`m belgeli da`rejedegi auditoriyadag`i ba`seke ruwxini ko`birek oylawg`a ha`m bayandi o`zine ta`n ta`rizde jaziwg`a jetekleydi.¹

Joqaridag`i islerdin` ha`mmesi tariyx oqitiwshilarina da ulken juwapkerlik jukleydi. Keleshegimiz bolg`an jas awlatti u`rip-a`detlerimizdi hurmet etiw, o`tmishke ayriqsha itibar menen qarap, keleshekke isenim ruwhinda ta`rbiyalaw biz tariyx oqitiwshilardin` muqaddes waziypamiz bolip tabiladi. Bul tuwrali mekteplerde tariyx pa`nin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalar tiykarinda sabaqlar sho`lkemlestiriw lazim. Bunda taza Interfaal – Aqliy hujum, “o`mir shizig`i”, tekstti o`zbetinshe u`yreniwi, “eske tusiriw menen islew” siyaqli usullardan o`z waqtinda sanali paydalaniw maqsetke muapiq. Sondag`ana u`yrenilip atirg`an bilim oqiwshilar sanasina teren` sin`ip baradi, olarda ha`r bir tariyxii da`wir, “o`zlikti an`law tariyxii biliwden baslanadi. Haqiqiy tariyxii bilmesten turip o`zlikti an`law mumkin emes”, “O`z tariyxini bilgen, onnan ruwxii quwat alatug`in xalqii jen`ip bolmaydi” siyaqli qusas ko`p ma`nili so`zlikler jurtbasimizdin` qa`lip to`rinen shiqqanina guman joq. Prezidentimiz baslamasi menen Tariyx instituti iskerligini bunnan bilayda jetilistiriw, ma`mleketimizdin` haqiqiy tariyxini jaratiw waziypalari, ha`mde tariyx pa`nine qa`nigelesken mektepler sho`lkemlestiruwi jumislari

¹ “Bunyonkorlik ruxida tarbiyalovchi fan” Ma`rifat gazetasi. 2004, 14-aprel.

a`melge asirildi. G`arezsizliktin` da`stlepki ku`nlerinnen baslap ha`zirgi ku`nimizge shekem watan tariyxi ma`selelerine arnalip ilmiy konferentsiya, seminarlar o`tkerilip kelinbekte.

Tariyxshi ilimpazlarimiz ta`repinnen haqiyqiy tariyximizdi o`zinde sa`wlelendirfen ilmiy maqalalar, tezisler, tariyxiy a`debiyatlar jaratildi. Uliwma ta`lim mektepleri ushin o`z aldina oqiw qollanbalari, sabaqliqlar jazilip, baspadan shig`arildi. Bul oqiw a`debiyatlari orta ta`lim diziminde oqiwshilar ushin watanimiz tariyxin u`yreniwde u`lken a`hmiyetke iye bolip, “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninin` orta ta`liminen mazmuni, da`wirleri, tariyxiy waqiyalardin` beriliwi boyinsha jan`a ko`z qarasta kirisiw bar bolg`anlig`i menen ajralip turadi. Tariyxiy qubilislarg`a xalisana, tariyxiylik ha`m ilimiylik ko`z qaraslari tiykarinda kirisiwshilik oqiwshilarg`a tariyxiy bilimlerdin` bayip bariwina xizmet etedi.

Ha`zirgi waqitta orta ta`lim mektep oqiwshilari aldinda turg`an en` basili aktuwal waziypa oqiwshilardin` ilim aliwg`a bolg`an qizig`iwshiliqlarin arittiriw, olardin` sana-sezimlerin ken`eytiwden ibarat. Mine usi jumislardi a`melge asiriw ushin bugingi ku`ngeshe bir qatar ilajlar seminarlar orinlandi, na`tiyjede uliwma orta ta`lim mekteplerindegi ta`lim jetiskenliginin` rawajlaniwina sharayit jaratti. Sonnan, jan`a innovatsiyaliq texnologiyalar tiykarinda sabaq o`tiw ha`m is alip bariw isleri a`melge asirildi. Biraq ha`r bir jumisti a`melitqa en`giziwde bir qansha mashqalalarg`a dush kelkeni siyaqli, bul tuwrali da aktuwal problemalar payda bolmaqta. Usi mashqalalardi sheshiw bolip tabiladi. Sol maqsette biz bir neshe ulliwma orta ta`lim mekteplerinde boldiq, oqitiwshilar menen gurrun`ler o`tkездik tag`ida olardin` taza pedagogikaliq texnologiyalardi sabaqta qollaw protsesi menen tanisip shiqtiq. To`mende biz mine usi kuzetiw ha`m izertlewlerimiz na`tijesinde shig`arg`an jumaqlawlarimizdi barliq pedagoglar itibarina ko`rsetip o`tpekshimiz.

Baspa so`z betlerinde ha`zirgi ku`nde “Zamanago`y sabaq, innovatsiyaliq usillar ha`m pedtexnologiyalar” tuwrali ilimiy maqalalar jariyalanmaqda. “Zamanago`y sabaq” degende neni tusinetag`anlig`in biliwden basladiq. Biraq,

olardin` ko`pshiligi Zamanago`y sabaqqa taza pedagogikaliq texnologiya qollanilg`an sabaqti missal qilib keltirdi. Usi jerde Zamanago`y sabaq tusinigine qarata ayqan pedagog ilimpazlardin` pikirlerinen ulgiler keltiremiz.

“Zamanago`y sabaq – mashqalali ta`lim” (M.Maxmudov).

“Zamanago`y sabaq – oqiw protsesin jetelistiriw” (M.Danilov, B.Esinov, M.Skatkin, I.Ogorodnikov).

“Zamanago`y sabaq – oqiw-ta`rbiya protsesin optimallastiriw” (Yu. Babanskiy).

“Zamanago`y sabaq – aqliy iskerlikti basqishma-basqish rawajlandiriw” (P.Gal`perin, N.Talizina).

Mine usilardan da bilse boladi, taza pedagogikaliq texnologiyani qollaw menen g`ana “Zamanago`y sabaq” o`tiwge erisip bolmaydi. Terisinshe, zamanago`y sabaq – oqitiwshi ha`m oqiwshilardin` haqiyqatti birgelikte izlewi bolip tabiladi. Bul degeni, oqitiwshi sabaqti sho`lkemlestirip, oqiwshilardin` jan`a bilim ha`m ko`nikpelerin o`zlestiriwlerine erisiw, oqiwshilar bolsa taza bilimlerde o`zlestiriwde, iyelewde belsendi qatnasiwi lazim. Sabaq jetiskenliginin` kerekli sharti bolsa ba`rshe oqiwshilardin` barliq sabaq protsesinde belsendi islewi bolip tabiladi. A`lbette, bul orinda oqitiwshig`a pedagogikaliq texnologiyalar qol keliwin a`meliyat ko`rsetip turipti. Sol sebepli olar barliq islerdi oyin sabaqlarina aylantirip jiberip atir. Bul da jetpegendey ayrim oqitiwshilar taza o`tileteg`an temani u`yge oqiwg`a berip jiberip: “Mine usi temani oqip, soraw ha`m tapsirmalarg`a juwap jazip kelin`ler. Keyingi sabaqta sol temani aytip beresizler”, sol siyaqli turde sabaq o`tedi. En` jamani, bul siyaqli o`tilgen sabaqti taza ped-texnologiya tiykarinda o`tilgen sabaq dep esaplaydi. O`zleri bolsa sabaq qubilisinda ...jaqsig`ana tamashago`yge aylanip qalg`an.

Bizge belgili, pedagogika pa`ni sabaqqa bir neshe talaplardi qoyadi. Bul talaplardi orinlaw bolsa oqitiwshinin` waziypasi esaplanadi.

Ko`z aldin`izg`a keltirin`, oqitiwshi jan`a pedagogikaliq texnologiya tiykarinda sabaq o`temen dep, taza temani o`zlestirip, tayarlanip keliwdi

oqiwsnilarg`a u`yge waziypa etip berdi. Oqiwsnin` temani tusiniwi biyaqta tursin, u`yde ondag`i tusinshe ha`m magliwmatlardi birinshi ret ko`rip turipti. Oni tusiniwge qa`nsheli urinmasin, tusinip jete almaydi. Ekinshiden, tekg`ana sabaqliqtag`i magliwmatlar menen temani toliq tusinip bolmaydi. Eger oqitiwshi sabaqti o`zi sho`lkemlestiriw ushin, taza temag`a jaqsilap tayarlanip kelse, ol bir qansha dereklerden paydalanip kelgen halda, apuwayi ha`m aniq bayan etip bere aladi. Bul pikirdi ayrim “oqiwsni” larg`a aytip qalg`iday bolsan`iz, “ajayip” juwap qaytaradi: “mektepkelip, sonsheli sabaq o`tip otirg`animizg`a ra`hmet desin!” Bul pikirdi qanday tusiniw mumkin? Axir, olardi atinag`ana sabaq o`tsen` boldi, dep sol taraw iyesi bolip tarbiyalamag`an edi – g`o! ¹

Demek pa`n oqitiwsnilari, solardan “Qaraqalpaqstan tariyxı” oqitiwsnilari pedagogikalıq ha`m innovatsiyalıq texnologiyani, kurs pa`nlerdi oqitiw metodikasi siyaqlı oqip, o`zlestirip aliwi ha`m sabaqlarda unamli paydalaniwi kerek.

XX a`sir axirinda adamzat bir turmis mashqalasına dush keldi, olda bolsa informatsion telekommunikatsiya tarawındag`i o`zgerisler, xususan, informatsion texnologiyalarinın` tez pa`t menen rawajlanıwına baylanisli. Ta`lim, islep shig`ariw ha`m adamzat ja`miyetinin` turli tarawlarına jan`a informatsion kommunikatsiya qurallar kirip kele basladı. Informatsion ja`miyettin` texnologikalıq sho`lkemleniwi tiykarin Global informatsion tarmaq – Internet quraydı.

Oqitiwdin` ha`r turli metodlari bar. Mashqalalı oqitiwda “Soraw-juwap metodi” nda biz; Qa`dirli oqiwsnilarim, qa`ne kim tariyxta o`tken bay-ulli kisilerden birewinin` atin biledi? Degen sorawdı ortag`a taslaysız.

Klastin` ishindegilerdin` ha`mmesi suw quyg`anday tim-tiris bolip qaladı. Qiziq hesh kim ha`m bundayı bolg`an joq edi. Ha`mme waqıtta ustazimiz soraw beriw menen juwap beriwdi qa`lep qol ko`tergen oqiwsnilar kobeyip ketedi.

¹ “Ma`rifat” 2004 yil 14-aprel. №34 “Oqituwchi oddiy” tomoshabinga aylanıp qolmasligi kerak, nomli maqolasidan olingan.

H`azir bolsa en` ishin ku`yetag`ani – tariyta o`tken birde bay-ulli insannin` atin eslep qalmag`anim.

“Endi aytin`lar mag`an, ilim u`yrenge, kitaplar jazg`an, xalqimizdi aqilli-ilimli qiliw ushin guresgen insanlardan kimlerdi bilesiz?” A`ne endi klas “Men juwap berin” degen dawisg`a tolip ketedi. Bul degeni, kim ozarg`a qol ko`teriwimizdi aytpaysizba!? Axir, sonday an`sat soraw bolama?! Sondayaq, biz ushin keleshek awlattı dep jan alıp, jan berjen tulg`alardin` atin bilmeslik u`yat-g`o. Sonday eken soraw beriw ha`m og`an juwap alg`annin` o`zi bir danishpantlıq.

Ta`limdi sho`lkemlestiriwge qarag`anda innovatsion jantasiwlar mazmuni.

Zamanago`y ta`limnin` en` kerekli qurallari, usillari a`yyemgi da`wirlewrdin` qaliplesip kelgen. Ta`lim maqseti, mazmuni, formasi, metod ha`m ta`lim protsesleri mazmunin` analiz etiw ushin qollanilatug`in da`sturiy kategoriyalar bolıp esaplanadi. Mine sol kategoriyalar belgili predmet yamasa qa`nigelik boyınsha oqıw-ta`rbiyalıq qubilisti sho`lkemlestiriwshi pedagog iskerliginin` predmeti sipatında qaliplesedi. Aytıp o`tilgen pedagogikalıq texnologiyalardı tuwri maqasetke qaratılğ`an pedagogikalıq iskerliktin` nizamlıq ha`m kategoriyaların dizimlestiriwshi faktor wazıypasın o`tiydi.

Uzaq jıllar dawamında aytıp o`tilgen pedagogikalıq kategoriyalar ja`miyet sotsial talabı da`rejesindegi maqsetlerin ju`zege shig`ariw ushin jeterli bolıp kelgen. Belgili da`wirlerde bir topar pedagoklar ta`repinen ba`she da`wirlerde a`melge asirilg`an pedagogikalıq iskerliktin` da`rejesi qanaatlandırarsız dep bahalang`an. Olar, tiykarinan, pedagogikalıq tusinshelerge berilgen sipatlamalardin` anıq emesligi, ta`lim protseslerin sipatlawshi ayrim kategoriyalardin` jetispewshiligi, ta`lim maqseti, mazmuni, formasi, usili ha`m oqitiw qurallari ortasında o`zara uliwmalıq baylanistın` joqlig`i siyaqlı jag`daylardı ha`mme waqıt kritikalap kelgenler. Olar ta`repinen “metodika” tusinigi joqarı da`rejedegi sub`ektivlikke iye ekenligi aytiladi. Haqiyqatında bolsa ta`lim na`tiyjeleri oqıwshinin` pedagogikalıq protseslerden jaqsi “o`tkenligi” menen belgilenedi.

2.2. Innovatsiyaliq metodlardan Qaraqalpaqsan tariyxı pa'nın oqitiw metodikasi

“Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlaması” nın maqseti – “Ta`lim tarawın reformadan o`tkew, onı o`tmishten qalg`an ideyaliq ko`z-qaraslar ha`m jag`daylardan toliq halas etiw, rawajlang`an demokratik ma`mleketler da`rejesinde, joqari ma`newiy talaplarg`a juwap beriwshi joqari qa`nigeli kadrlar tayarlaw milliy dizimin jaratiw” dan ibaratdır. Dunyag`a jan`asha ko`z menen qaraytug`ın, do`retiwshi, izleniwshi, ullı keleshegimiz paydewarin quriwshi ha`m jetilistiriwshi kadrlardı tayarlaw, Respublikamız pedagogları aldındaturg`an en` a`hmiyetli wazıpa bolıp esaplanadı.

Innovatika mashqalalarına juzleniw ha`m olardı kerekli zamanago`y ilimiy pikirlew tarawlarına qosıw ja`miyette innovatsiyaliq protsesler dinamikasın` o`sip baratırg`anlign`ın tusiniw na`tiyjesinde ju`zege keldi. A`debiyatlarda innovatsiya mashqalaları ko`p waqıtlarg`a shekem ekonomikalıq izertlewler tarawında u`yrenilip keldi. Biraq waqıt o`tiwi menen ja`miyet turmisin` ba`rshe tarawlarında, baslawish klass oqitiwshisin innovatsiyaliq iskerlikke tayarlaw tiykarında sipat xarakteristikaların bahalaw mashqalası ju`zege keldi. Bul o`zgerislerdi tek g`ana uliwma teoriyalar menen anıqlap bolmaydı.

Innovatsiyaliq protseslerdi basqa u`yreniw ushin basqa jollar za`rur, onda innovatsiya analizi tek g`ana pa`n ha`m texnika erisken zamanago`y jetiskenliklerden paydalaniwdi g`ana o`z ishine almay, balki, basqariw, ta`lim, huquq, ekonomika ha`m basqa tarawlardı da qamtip aladı.

Innovatsiya pedagogikalıq mashqalalar sheshimin izlew, ta`lim protsesinde innovatsiyaliq protseslerdin` barısı, mazmunı, quramı ha`m klassifikatsiyası, tekseriw na`tiyjelerin analiz etiw menen baylanisli.

“Innovatsiya” tusinigi birinshi ret XIX a`sirde ma`deniyattaniwshılar izertlewleri na`tiyjesinde payda boldi ha`m ma`deniyat elementlerin basqasına en`giziw ma`nisin bildirdi. Onın` bul ma`nisi etnografiyada ha`zirgeshe saqlanıp qalg`an.

Pedagogikada, tiykarinan ta'lim-ta'rbiya mashqalalarinin' sheshimin tabiwda innovatsiyaliq o'zgerisler XX a'sirdin' 70-jillaridan baslap ta'lim protsesine engizile baslandi.¹

Disputli ta'lim – baxs usuli. Oquwshinin' qizig'iwshilig'i ha'm itibarin a'dette neler o'zine tartadi? Bular sabaqtin' mazmundarlig'i, qiziqli bayan etiw, sabaq protsesinde oquwshini pikirlewge, izleniwge ma'jbur etetagan, ilha'mlantiratagan qatnas soraw ha'm tapsirmalardi qoya biliw, olardi sheshiwde jarqin, oylamagan jerde qiziqli paddeshka ha'm sheshimllardi usinis etiw siyaqlilar da ja'mlenedi.

Pikir – sa'wbet oyatiwshi sorawlar qa'nsheli a'piwayi tu'yilmesin, olardi mashqalali ta'lim protsesi menen u'yg'unlastirip usinis etiwge oqitiwshi an'satliqta jetise almaydi! Sabaq mazmunina sin'dirilmegen mashqala xuddi taza suw ju'zinde qalqip turgan may boleksheindey beha'zim bolip tuy'uledi. Bala bolsa sun'iylikti da'rrew sezip aladi. Oni aldaw mumkin emes.

Oqitiwshi sabaq protsesinin' modelin o'z sa'nasi ha'm kewli urinisi menen teren' sa'wbet qilip, sin'dirip almas eken, tek ga'na mashqalali sorawlar tiykarinda sabaqti kewildegidek sho'lkemlestire almaydi. Bashqasha qilip aytqanda sabaq da bir putin organizm. Sabaqtin' ha'r bir basqishi puxta oylangan, jobalastirilgan ta'biy, ha'r qanday sun'iylikten uzaq boliwi lazim.

Pikirlewge majbur etpiytagan sabaqlardan qorqiw kerek. Sabaq protsesinde oqiwhshini baxs-sa'wbetke ha'reket ettiriw lazim, zero, oqiwbul miynet, qiyinshiliqli ha'm awir miynet.

Pikirler talasi, turli jantasiwlar, qarama-qarsi pikirler ha'm sezimler barlig'inan, en' kereklisi, oqiwhshilarda tiyislilik (dahldorlik) tuyg'usi barlig'i sebepli kelip shig'adi. Puxta oylangan aqilli sheshim, pedagogikaliq dadalanawlar ta'g'ida turli xil pikirlerdin' qag'isiwlari arqali jetisiledi.

Baxs – sa'wbettin' qanday sho'lkemlestiriliwi, onin' tiykarinda oqiwhshilar ta'repinen bildirilgen pikirler ko'lemi qay da'rejede turli-turli boliwin oqitiwshi

¹ Ibragimov X.I., Sh.G'iyosova. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlash muommolari, echimlari va istiqbollari. – Ilim ha'm ja'miyet, No'kis, 2007. 82-bet.

azmaz bolsa-da ko`z aldina keltire aliw, en` qiziqli, jarqin faktlar tiykarinda jumaqlawg`a tayar turiwi, oqiwshini o`z pikirlerin faktlar tiykarinda da`lillewige u`yretiwde o`zi ulgi ko`rsetiw lazim.

Sa`wbet na`tiyjeleri, jumaqlawlari xaqiyqatti qarar taptiriwi, oqiwshilardin` teoriyalıq tayarlıg`ın teren`lestiriw, olardin ko`z qarasın ken`eytiw menen kerekli, belgili. Misali, ana-tili, tariyx, a`debiyat sabaqlarında oqiwshi a`lem ishre ja`ne bir a`lem bolg`an insan, onin` ishki a`lemi, arzu-oy ha`m armanlari haqqında o`z pikirlerin bayan ete aladi. Tariyx sabaqlarında qurallar, esteliklerge tiyisli ma`sele baxs qiliniwi mumkin. A`lbette bul qubilista onin` o`z “men” i o`mir haqindag`i jumaqlawlari, o`z-o`zin an`law qorshag`an ortalıqtı o`zlestirige imtiliwi da sa`wlelenedi. Biz sabaq o`tip atirg`an 8-klasta oqiwshilar dodalaw bayan ushin to`mendegi temalardı usinis ettik.¹

1. A`yyemgi da`wirde materialliq ma`deniyat payda bolg`anma yamasa ma`newiy ma`deniyat?
2. Ma`deniyat quramina din kiredime?
3. Amir Temur da`wirinde ko`rken-o`nerdin` qaysi turleri ko`birek rawajlandi?
4. Buring`i Awqam da`wirinde ma`deniyat ha`m ko`rken-o`ner tulg`alari repressiya qiling`ani ne sebepten?
5. Qosiqshiliqta xalq kuyleri unayma yamasa estrada qosiqlari?
6. Adam aldina qoyg`an maqsetine ha`mme waqitta da jetise almaydima?

Usınday usılda sabaq basınan axirina shekem qizg`ın sa`wbet ko`rinsinde o`tedi. U`yge waziypa qilip joqarida dag`aza qiling`an temalardan birewine sa`bet (munozara) bayan jaziw tapsirildi.

A`lbette, keyingi sabaqlarda da sa`wbet, ba`seki dawam etedi. Endi bolsa tek g`ana belgili bir basqishti sho`lkemlestiriwg`ana emes, al mashqalali sabaqti basınan axiranashe 45 minut dawamında tek baxs-sa`wbet, ba`sekige tiykarlang`an sabaqlardı sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeziw ta`lim-ta`rbiya protsesinde birdiygi jag`dayg`a aylanip bariwi kerek.

¹ “Oqituvchi baxga toyyormi” Ma`rifat; 2004 j. 17-aprel. 8-9 bet.

Klasster. Tariyx sabaqlarin o`tiw barisinda ma`mleketlerdin` ma`deniy, bilimlendiriw, ko`rkem-o`ner, muzika, teatr, ilim-pa`ndi ayriqsha ko`rsetiw ushin tayanish tusinikler ha`m tarawlardi biliwde klaster metodinan paydalaniwimiz kerek. Bul metodtin` sha`rtlerin to`mendegishe belgilep beriwge boladi.

- I. Neni oylag`an bolsan`iz, soni qag`azg`a jazin`. Pikirin`izdin` sapasi tuwrali oylana bermey, oni solayinsha jazin`;
- II. Jaziwin`izdin` orfografiyasi yamasa basqa ta`repine itibar bermen`;
- III. Belgilengen waqit pitkenge shekem jaziwdi toqtatpan`. Egerde ma`lim bir ideyani oyg`a keltire almasan`iz, bir na`rsenin` su`wretin sizin`. Ja`ne ideya tabilmasa bir su`wret sizin`;
- IV. Bir tayanish tusinigi, ideyag`a baylanisli so`zler, mag`liwmatlardi o`z-ara baylanista jaziw jan`a ideylardi keltirip shig`ariw waziypasin orinlan`iz. Ideyalar jiyindisinin` sapasi, belgileri, o`zgesheliklerin, ja`nede olar ortasinda baylanisti ko`rsetiw sheklengenligin este saqlan`.

Misali: “Xiywa xanlig`inda qaraqalpaqlar o`nermentshiligi” temasi 8-klassta “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa`ninen o`tiw protsesinde oqiwshilarg`a “Xiywa xanlig`inda o`nermetshilik turlerin bilesizbe? degen soraw menen juzlenip” “Klaster” – tarmaq usilinan paydalaniw mumkin. Bul sorawg`a juwapta oqitiwshi ha`m oqiwshilar xaliq milliy o`nermetshiligin ha`m o`nerinin` turlerin aytadi ha`m doskag`a jazadi.

“Klaster” apuwayi, tal ha`m japraqdari ko`rinishinde bolip, ha`r japraqqa tusinsheler jazilip qoyiliwi menen islenedi. Klaster metodinan Qaraqalpaqstan tariyxi ha`m basqa seminar sabag`inda qollanilip atir.

Misali: Xiywa xanlig`indag`i shep jag`aliq qaraqalpaqlardin` turmis jag`dayi temasinin` rejesinde 3 soraw beriledi:

1. Qaraqalpaqlardin` xojalig`inin` basli o`zgesheligi qanday edi?
2. Shep jag`aliq qaraqalpaqlarda suwdan paydalaniwdin` ahwali?
3. Qaraqalpaqlardin` xojalig`inda sawda-satiq qanday boldi? ¹

¹ Kamalov S., Saribaev Q. Qaraqalpaqstan tariyxi. – No`kis, 2004. 54-58-betler.

Seminar jumislari oqiwshi ha'm talabalar ta'repinen yamasa bul tema boyinsha seminar tekstin tayarlaw ha'm oni kursdashlari menen dodalaniw joli menen alip bariladi.

Talabalar seminarlarga belgili waqit tayaliq ko'riwi, oqiw ha'm qosimsha a'debiyatlar menen tanisiwi, olardan materyallar jiynap tezisler duzedi ha'm oqitiwshi bashilig'inda sa'bet, baxs ko'rinishinde o'tkezilgen seminarda sa'bet bildiriwi, tayarlanip kelgen temasina tiyisli pikirlerdi ashiq aytip, so'ylep beriwi mumkin.¹

Seminar protsesinde oqitiwshi pedagogikaliq texnologiyani ayrim interfaal metodlarinan, solardan sa'wbet, disputli seminarlardi quraydi. Biz joqaridagi temada seminar sho'lkemlestirwdin ayrim ta'replerine to'mende toqtap o'temiz ha'm ayrim pikirlerimizdi aytip o'tpekshimiz.

Disputli seminar oqiwshilarinin bilim ha'm ko'nlikpelerin asiriw ushim xizmet etetegan, sanani rawajlandiratang tag'ida ta'rbiyawiy a'hmiyetke iye bolgan sabaq turlerinen biri bolip tabiladi. Usi sabaq shaxs- prinspi ta'repinen de o'zine ta'n qa'siyetge iye. Seminar temasin tanlaw ha'm jobalastiriwda talabalardin da'rejesi ha'm o'zlestiriw qa'bilyetleri itibarga alinadi.

Seminar sabaq to'mendegishe duziledi:

1. Oqiwshinin kirisiw so'zi (5-7 minut);
2. Oquwshinin lektsiyasi (12-15 minut);
3. Disput (40-50 minut);
4. Informatsiya (7-10 minut);
5. Juwmaqlawshi so'z (7-10 minut);

Kirisiwde oqitiwshi topardin seminarga tayarlig'in tekseredi, tema ha'm jobani dag'azalaydi. Temanin mashqalali ta'replerin ta'riypleydi. Sabaq maqseti ha'm ta'rtibi menen tanistiradi. Biraq sol jerde bizin oqiw protsesimizde bir problemaga dush kelemiz. Ko'p waqitlarda talabalardin ayrimlari sabaqqa tayarlanip kelmeydi. Yamasa qandayda siltawli sebepler tabiwga imtilip atirganinin guwasi bolamiz. Bunday qubilis sabaqta payda

¹ Ma'rifat gazetasi. 2004 j. 18-fevral.

bolsa oqitishi tashabbusti o'z qolına alıp, talabalardıń belsendiligin asiriwdın usıllarınan paydalanıw kerek. Aynıqsa grúppa talabaların kishi toparlarg'a (5-6 kisi) bo'lıwı "Aqlıy hujum" o'tkeziwı, Rolli oyın sho'lkemlestiriwı kerek.

Letsiya barlıq sabaq protsesinın tiykarg'i bo'legi esaplanadı. Onda seminar temasinın rejesinde berilgen sorawlar, mashqalalar jaritiliwı kerek lektsiyası oqıwshı temani qısqa, londa bayan yete aliwı, ha'r ma'selege tiyisli tariyxiy fakrlar, waqiyalar, qubilislardın mazmunin ashıp beriwi lazim. Temanin jumaqlawı shig'arılıp boling'aninan son beriletag'an sorawlarg'a tayar boliwi kerek.¹

Bizge belgili, ha'r qanday sabaqlıq, sonlardan; Qaraqalpaqstan tariyxi sabaqlig'i ha'm lektsiyalar teksti mazmuninin tiykarin tekst quraydı. Tekst o'zinde a'yyemgi da'wirlerden ha'zirgi da'wirge shekemgi tariyxın sa'wlelendiriwdın tiykarg'i quralı esaplanadı. Joqari oqıw orınlarındag'i lektsiyalar teksti ha'm sabaqlıqlar mazmunı pa'n tarawında jetiskenliklerinen kelip shıqqan halda ha'r 5-6 jılda qayta jazılıp, baspadan shig'arıladı. Sonin ushin tekst mazmunı sabaqlıqtın ayrim bo'legi ha'm baplarında pa'n rawajlanıwin tolıq sa'wlelendire almaydı. Sabaqlıqlardıń wati-waqti menen qayta jazılıwına qaramastan tekstler mazmunında ba'rshe tariyxiy protseslerin sa'wlelendirip bariw juda qiyin ma'sele esaplanadı. Bunday qiyinshılıqlardıń aldın aliw ushin oqıwshıdan sabaqlıq ha'm lektsiya teksti menen islewde o'zine ta'n do'retiwshilik penen jantasiwdı qollawdı talap etiledi. Bunin tiykarg'i sebebi, tekstlerdin juda qiyin jaritiliwı ha'm sabaqlıqlardıń jazılıwı menen baylanisli. Ayrim waqıtlarda oqıwshılar tekst mazminındag'i tiykarg'i ideyani ajrata almaydı. Aqibette teksttin ayrim qismları oqıwshı ta'repinen tusinbesten yadlap aliwına sebep boladı.

Tekst penen islewde oqıwshılarda bilimlerdi iyelep aliwg'a bolg'an qizig'iwshilig'inin joqlig'i da ko'p jag'daylarda sabaqtın ta'lim-tarbiyalıq waziypalarına za'rer jetkezedi. Demek, sabaqlıqlardag'i tekstler oqıwshılardıń teren bilim aliwlarında u'ken a'hmiyet ka'sp etedi.

¹ Ma'rifat gazetasi. 2004 j. 18-fevral.

Jumaqlaw qilip, aytiw mumkin, sabaqliq ha`m onin` tekstinnen sabaqlarda az , ayrim hallarda u`yge berilgen waziypalardi tayarlawda paydalaniladi, xalas.

Bulardin` barlig`i oqiwshilardin` sabaqliqtag`i tekstler menen islewdin` o`zine ta`n usillar bilmesliklerinen kelip shig`adi. Ayrim jag`daylarda sabaqliq menen islewdegi tiykarg`i maqset tema yamasa onin` qismin o`zlestiriw dep tusiniledi. Sabaqta sabaq teksti menen islew qollanilsa-da, ol shala-shulpa ha`m xesh qanday sistemasiz a`melge asiriladi.¹

Tariyx ha`m ma`deniy ta`limede jaratilip atirg`an taza sabaqliq ha`m oqiw qollanbalarinda joqarida biz usinis etken pikir, taklif ha`m disputlardi qollaw sabaqliqlar tekstinin` mazmunin asiradi ha`m jetilistiriwge xizmet qiladi dep esaplaymiz.

Ha`zirgi ku`nlerde ma`mleketimiz ta`lim diziminde jan`adan jaratilip atirg`an akademiya litseyler ha`m ka`sip-o`ner kolledjleri ha`m joqari oqiw orinlarinda u`lken qarjilardin` arqasinan oqiwtiwdin` en` zamanago`y texnikliq qurallari menen ta`miyinlenip barmaqta. En` song`i rusumdag`i kompyuter qurallari, multimedia qurallari, videoproektor ha`m kodoskoplar solar quramina kiredi. Bul ilim da`rgaylarinin` tuwridan-tuwri internet dizimine baylang`anlig`in ha`m olardin` diyerlik ba`rshesinde elektron pochta tarabinin` barlig`i quwanishli ha`diyse. Biraq, bugun mne usunday joqari materialliq-texnikliq bazag`a eye bolg`an ta`lim orinlarinda usi qurallardan qa`nshelli unemli paydalanilmaqta? Oqitiwdin` zamanago`y qurallar qollag`an ha`lda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardi islep shig`ariw ha`m ta`lim protsesine en`giziw qay da`rejede? Bul turali nelerge jetisti ha`m jaqin keleshekte bul protsestin` qaysi ta`replerine itibar qaratiw kerek? To`mende usi sorawlar tuwrali pikir-disputlar bildiriledi. Aldin, oqitiwdin` joqarida aytip o`tilgen qurallarinin` ta`limge kirip keliwi zamanago`y pedagogikada bar bolg`an oqitiw uslublarin putkul o`zgartirip jibergenine toqtap o`tiw kerek. En` kereklisi, oqiw jumislarinda oqiwshilarg`a beriletag`an informatsiya ko`lemin arttiriw ha`m oni jetilistiriwge imkaniyat jaratildi.

¹ Ma`rifat gazetasi, 2004 j, 25-fevral.

Oqitiwshi sabaqta burıng`ıday bor, doska ha`m ayrim didaktik materiallarg`a ga`na taqalip qalmastan, aytip o`tilgen texnikalardan paydalang`an halda o`tiletag`an tema mazmunin toliq ashıp beriw imkaniyatına iye bolıp atır. Nege degende, bul qurallar ta`lim protsesi ushin kerekli mag`liwmatlar, misali; Qaraqalpaqstan tariyxi pa`ni, waqiyalarına tiyisli, ma`mleketlik iskerler, el basshilari ha`m tariyxiy tulg`alari Qaraqalpaqstan tariyxinin': ko`rgizbeli qurallar, plakatlardı, slayslard, estetik ha`m dinamik rejimde, kerek bolsa, dawisli etip ko`rsetiw, ta`jiriybelerdi a`melde ko`rsetiw imkaniyatın bermekte. Sonin' menen birge bunday texnikalıq qurallar oquwshılardıń bilimin tekseriwge, materiallardı oz`betinshe o`zlestiriwge ja`rdem beriwshi, temanin' mazmunin teren'irek ma`selelerdi sheshiwge u`yretiwshi olimpaz za`rur.

Mine usınday ken` imkaniyatlı materyallıq-texnikalıq bazadan ta`lim protsesinde u`nemli paydalaniw ushin pedagoglar, aldın-ala, olardı isletip biliw, dasturiy qarjılardan paydalaniw, tazaların jaratiwg`a tiyisli bilim, ko`nlippe ha`m malakalarine iye boliwi lazim. Bunday waziypalardı jumislawda bir qatar oqitiwshılardıń sirt ellerde ta`jitiybe arttırıp keliwi, ol jerdegi ta`lim dizimin tuwri u`yreniwleri muhim a`hmiyetke iye bolmaqta. Soni aytiw kerek, bunday do`retiwshilikli saparlar dawamında oqitiwshılarımız tek ga`na sirt el ka`siplesleri iskerligin teren` u`yrenediler, al o`zimizde toplang`an ta`jitiybelerdi sirt elde de en`gizip bardı.

Bulardan tisqari, ilim orınlarında ta`lim-ta`rbiya protsesin sho`lkemlestiriw, kallektivdi basqariw ha`m baqlaw islerin alıp bariwda da texnik qurallarınan paydalaniw ta`jiriybesi artıp barmaqta.

Ekinshi bap jumag`i

Uliwmalastırıp atqanda Qaraqalpaqstan tariyxi pa`ni, waqiyalarına tiyisli, ma`mleketlik iskerler, el basshilari ha`m tariyxiy tulg`alari Qaraqalpaqstan tariyxinin': ko`rgizbeli qurallar, plakatlardı, slayslard, estetik ha`m dinamik rejimde, kerek bolsa, dawisli etip ko`rsetiw, ta`jiriybelerdi a`melde ko`rsetiw imkaniyatın, onnovatsiyalıq metodlardan paydalang`an turde sabaq o`tiw kerek.

Kirisiwde oqitiwshi topardin` seminarg`a tayarlig`in tekseredi, tema ha`m jobani dag`azalaydi. Temanin` mashqalali ta`replerin ta`riypleydi. Sabaq maqseti ha`m ta`rtibi menen tanistiradi. Biraq sol jerde bizin` oqiw protsesimizde bir problemag`a dush kelemiz. Ko`p waqitlarda talabalardin` ayrimlari sabaqqa tayarlanip kelmeydi. Yamas qandayda siltawli sebepler tabiwg`a imtilip atirg`aninin` guwasi bolamiz. Bunday qubilis sabaqta payda bolsa oqitishi tashabbusti o`z qolina alip, talabalardin` belsendiligin asiriwdin` usillarinan paydalaniw kerek. Ayniqsa gruppa talabalarin kishi toparlarg`a (5-6 kisi) bo`liwi “Aqliy hujum” o`tkeziwi, Rolli oyin sho`lkemlestiriwi kerek.

III-BAP. Qaraqalpaqstan tariyxı pa'nın oqitiwda ko'rnekli tulg'alardin' o'miri ha'm rolin ko'rsetiw

3.1. Qaraqalpaqstan tariyxında ko'rnekli tulg'alardin' mag'liwmatlari

Tariyti xalıq do`retdi, siyasiy basshilar el basqaradi. Tariyxtag`i ullı adamlar ha`mmenin' islegisi keletug`in na`rseni isleydi, ha`mmenin' oyındag`isin tawıp aytadı. Olardı xalıq ko`mekli tulg`alar dep ataydı.

Tariyxıy protseste ha`m tariyx pa`nın u`yreniw barisında ko`mekli tulg`alar tusinigi ken` turde qollaniladi. Ilimiy a`debiyatlarda bul tusinikke jaqın bolg`an el basshisi, siyasiy lider, ma`mleket basshisi, qawim basshisi, regoinliq siyasiy g`ayretkerler haqqında pa`ndi u`yreniwde qollanıp baramız. Tariyxta ja`ne jetekli ko`rnekli tulg`a degende “basqalardı o`zinin` izine erite alatug`in adam”dı tusinemiz. Misali: Qaraqalpaqstan tariyxın oqitiw barisında biz ko`mekli tulg`alar sipatında tarixiy protsesalerge belsendi qatnasqan, xalıqtin' naraziliq qozg`alanlarına aktiv qatnasıp, og`an basshiliq etkenler, ma`mleketshilikti tiklewde basshi bolg`anlar h.t.b. haqqında ma`selege itibar berdik.

Mine sol tariyxıy protseslerde jetekshi, xalıq ortasında abiroy, dan`qqa iye bolg`anlar tuwralli sabaqlar o`tiw barisında jan`a texnologiyalardin' metodlarinan paydalaniwdi ko`rsetip berdik.

Usi maqsette “Qaraqalpaqstan tariyxı” pa`ninen o`tiletuğ`in ha`r bir temada, onin' mazmunına baylanmisli geypara ko`rnekli tulg`alar haqqında sabaqlar o`tiwdin' metodikasin anıqlap sol tuwralli mag`liwmatlar berip bariwdi maqul ko`rip otirmiz. Sonin' ushında bul magistrliq dissertatsiyanin' u`shinshi babin ko`rnekli tulg`alarg`a bag`ishladiq. Tariyximizdag`i ko`rnekli tulg`alardan Berdaq, Ajiniyaz, Aydos baba, Ernazar alako`z, Ko`klen batır, Alliyar Dosnazarovlar haqqında sabaq o`tiw metodlarına bag`ishladiq.

Tariyxıy tulg`alar menen eldegi ko`mekli tulg`alar ha`m el basqarg`an azamatlardin' ibratli islerin ko`pshilik ishinde ugit-na'siyat islew, usi arqali

o'sip kiyatirg'an jas a'wladti ata-babalarimizdin' ornekli ha'm a'diqli isleri ruwxinda ta'rbialaw boyinsha tariyxiy dereklerde ha'm milliy a'debiyatimizda da elewli shig'armalar jazilmaqta. Ma'saalen, 1960-jillarda prozamızda K.Sultanovtin, «A'jiniyaz», O.Bekbaulovtin' «Beru- niy», T.Qayipbergenovtin' «Maman biy a'psanasi» romanlari jariq ko'rdi. 1970- jillarg'a kelip bul ibratli da'sturdi T.Qayipbergenov o'zinin' Aydos biy ha'm Ernazar biylerdin' eldi bir jerge ja'mlew ha'm erkinlikke umtiliw bag'darindag'i umtilislarin ulig'lawg'a bag'ishlang'an «Baxitsizlar», «Tusiniksizler» romanlari menen dawam ettirdi. 1970-jillarda bolsa, tariyxiy romanshiliqqa jaziwshi K.Ma'mbetovtin' kirip keliwi menen xalqimiz tariyxinin' burin ko'pshilikke belgisiz da'wirinin' ko'rkem jilnamasin du'ziw boyinsha jan'asha ko'rkemlik izlenisler ju'zege keldi. Natiyjede onin' ju'yrik qa'lemine tiyisli «Bozataw», «Posqan el» («Topalan'», «Zobalan'») «Turkstan» romanlarinin' basilip shig'iw, olarda Yusup sultan, Ismayil sultan, Oris biy, Ormanbet biy, Sarisha ayim siyaqli tariyxiy tulg'alardin' obrazlarinin' jasaliwi ja'miyetshilikte u'lken qizig'iwishiliq oyatti. Bul romanlar o'sip kiyatirg'an jas a'wladti tariyxtin' quramali, a'lwan sirli, arpalisqan waqiyalarinan xabardar etipg'ana qoymastan, xalqimizdin' o'z erkinligin jen'ip aliwi, milliy ma'mleketshilikтин' tirnag'inin' qalaniwi ko'p qurban beriwlerdin', mashaqatli gureslerdin' jemisi ekenligin tu'sindiriwde u'lken a'hmiyetke iye boldi.

Ma'selen, ko'rkem prozamızdi alip qarasaq, usi onjilliqta K.Membetovtin, «Turkistan», A.Sultanovtin' «Do'hmet», A'.Paxratdinovtin' «So'ylenbegen tariyx», X.O'temuratovanin' «Hurliman» romanlari, E.U'senovtin' «Xanmaqsim», S.Baxadirovanin' «Tumaris ha'm Kir» povest'leri jariq ko'rdi. Olarda sa'ykes turde tariyximizdag'i Amanliq biydin', el dep en'irep o'tken Allayar Dosnazarovtin', kuwdalaw siyasatinin' kurbanı bolg'an aqun-ulamalardin', Hurliman baqsının', milliy qa'diriyatlarımızdi ko'z qarashig'inday saqlaw, eldi sirtqi topilislardan qorg'aw jolında jan pida' etken Xanmaqsimnin' ko'rkem obrazlari jasaldi. Usi sebepli bul shig'armalar prozamızda jan'a ideyaliq-tematikaliq, janrliq-stil'lik bag'dardi, ko'rkemlik izlenislerdi baslap

berdi. XXI a'sirdin' basina kelip milliy romanshilig'imizda K.,Metmuratovtin' «Terbenbes», A'.Paxratdinovtin' «Sheyitler ta'g'diri» romanlarinin' jariq ko'riwi ja'ne bir elewli xa'diyselerdin' qatarina kiredi. Al, S.Bahadirovanin' «Kanatinan qayrilg'an sun'qar» povestinin', H.O'temuratovanin' «Tumaris» romanlarinin' «A'miwda'rya» jurnalı betlerinde jariq ko'riwi de oqiwshilarda u'lken qizig'iwshiliq oyatti. Olarda mart Tumaris ananin', xaliqtin' ilimi menen a'debiyati dep erte ko'z jung'an N.Da'wqaraevtin' ko'rkem obrazlari isenimli turde ashilg'an.

Iлимпazlardan, al tariyxshilardan al S.Kamalov, J.Bazarbaev, B.Qoshanov, Q.Naimov, O.Yusupov, B.Allaniyazov ha'm basqalardin` Qaraqalpaqstan tariyxında ko'rnekli tulg'alar tuwralı miynetlerinde kuta` bahalı mag`liwmatlar beriledi.

Qaraqalpaqstan ilimi, ma'deniyati ko'rkem o'nerinin` tariyxı a'yemnen qa'liplesti. Onin` bizin` o'mirimiz benen, turmisimiz da ham watanımız, anna jurtimizdan gu'llenip rawajlanıwındag'i a'xmiyeti ku'shli ma'deniyat ham ilim tariyxında o'shpes iz qaldırg'an ullı do'retiwshilik penen siy-xurmetke, maqtawlarg'a, joqari ataqlarg'a miyassar bolg'an insanlar bizin` tariyximizg'a, ruwxıylig'imizg'a o'z salmaqli u'leslerin qosti.

Mine solardin` arasında tariyxı ilimleri doktori, akademik Sabir Kamalov, ha'm tariyx ilimlerinin` doktori Berdambet Shamambetov miynetleri de xalqiliq aldında girewli ha'm a'diwli, ardaqlawga ilayiq.

Xalqınin` o'z g'a'rezsizligine eriskennen keyingi jıllarda ilim, ma'deniyat, ko'rkem o'ner tarawında ko'p jıllar dawamında xalqımız arasında u'lken abırayg'a erisken, ilim jolında pidayiliq ko'setken ko'plegen ilim g'ayratkerler, o'z isinin` mamanlari, talant iyeleri shig'ip atir. Bu`gingi O'zbekstan ham Qaraqalpaqstan elinde aziq ayli, bilimli, talantli, xalxi ushin xizmet islegen ham onin` alg'isina, maqtawına miyassar bolg'anlardin` do'retiwshiligi, ham miynetleri o'mir jolin u'yreniw ku'ta` a'hmiyetli bolg'ani ushin bul tema boınisha bul belgili, a'diwli, ardaqli, xurmetli insanlardin` o'mirinin` o'zi bir tariyx bolg'anlıqtan, elimiz tariyxına sa'wlelendiriwi maqul ko'rip otirmiz.

Solardin biri Akademik Sabir kamalov O`zbeksan ha`m Qaraqalpaqstan respubllikasi ha`m putkil dun`yag`a tanilgan tariyxshi ilimpazdan biri bolg`an edi.

Qaraqalpaq xalqinin` ilim ha`m ma`deniyatin rawajaaandiriwda onin` etaplarinda bir neshe o`zbek alimlari menen bir qatarda jergilikli qa`niygelerdin` ayriqsha u`lesi ham orni bar.

Sonday-aq alimlarinin` da`stu`rlerine, ilimiy ta`jiriybelerine, arxeologiya-etnografiya mektebine sadiq bolgan, ilimnin` kirli saqpaqlarnida shidap bergen jergilikli tariyxshilardan Ya.M.Dasumov: S.K.Kamalov, R.Qosbergenov ha`m basqalar o`z miynetleri menen ilimde tanila basladi..

Sabir Kamalov onin` balaliq jillari Qarabug`a Esim boyi a`tiraplarinda, Qarao`zek rayoninin` A.Dosnazarov atindag`i xojaliqtin territoriyasinda o`tti.

Ol 1924 jildin` 10-sentyabrinda tuwildi bul jili Qaraqalpaqstan avtonomiyali oblasti du`zilgen edi. Solay etip biyilg`i jili asiq atamimizdin` o`mirinde eki bayram basip atir. S.Kamalovtin` bilim ham ilim jolindag`i da`slepki adami 1938 jili Xojeli pedagogikaliq uchiliqsenen basladi.

On segiz jasqa ele tolmag`an pedagog S.Kamalov penen dunya urisinda fashistlerinen anna watandi qorg`aw ushin frontqa jiberiwin sorandi (1942 jil). ofitserlik mektepti tamanlag`annan keyin, sawash maydanina tu`sedi. Birinshi qaraqalpaq jawingerlerinin` biri sipatinda tuwilg`an eldi qorg`aw, dushpanlardi jen`iwge bolgan isenim, fashsitlerge bolg`an g`a`zep qatardag`i jawingerlerdi ja`ne de shiniqtiradi. S.Kamalov uristan keyingi jillari No`kis ma`mleketlik pedagogikaliq instituttin pitkerdi.

Moskvadag`i etnografiya institutinda aspiranturada oqidi. Bull onin` tariyx iliminde ka`nigeli tariyxsh, xaliqtin` o`tmishin teren` izertlewshi alip boliwina tiykar boldi. Eliwinshi jillardan baslap-aq S.Kamalov qaraqalpaqstanda tariyx ilimin rawajlandiriwda salmaqli u`les qosqanin` onin` birneshe miynetlerinen ko`riwge boladi. Solardan: «Xiywa xanlig`indag`i qaraqalpaqalar» (1873 jilg`a shekem), «Qaraqalpaqlardin` XIX a`sirdegi Xiywa xanlig`ina qaris xaliq azatliq guresleri» «Xorezm oazisi xaliqlarinin` doslig`

haqqida», «XVIII-XIX a`sirdegi qaraqalpaqlar» ha`m basqada miynetlerin baspadan shqg`arqp, qaraqalpaq ilimnde aktual` ma`selelerdi ortag`a qoydi.

S.Kamalov eliwinshi jilari baspa so`z betinde iliminin` aktiv propogandasi sipatinda ko`rine basladi. Ol tariyx iliminin` jan`aliqlarin «Xorezmli» arxeologlardin` respublikamizdag`i izertlewlerinin` juwmaqlarin waqtinda ha`m tez xaliqqa tu`sindirip turdi. Alpishshi jili Qara`kalpaqstanda O`zbekstan Respublikasi ilimler Akademiyasinin` filiali ashiliwi menen u`lkemizge jergilikli ilimiy qa`niygeler toliq jetikennen son`, xalqimizdin` tariyxin izertlew ma`seleleri ken` ha`m ko`p planli tu`rde alip barildi.

Qaraqalpaqstan tariyxshilari «Qaraqalpaqstan ASSRinin` tariyxin» (2 tomliq) jaziw ushin arnawli jumis aip bardi. Bul iste S.Kamalovtin` orni grewli. Ha`r bir tariyxshinin` izertlew ob`ekti, paydalanatug`in faktler, arumentler orni boladi. S.Kamalov ko`p jillar boyi Moskva Sankt Peterburg orenburg, Alma Ata qalalarindag`i arxivlik materiallardi jiynaw ushin miynet etti.

Ol ta`repien tabilg`an ha`r qiyli tariyxiy arxivlik dakumentler qaraqalpaqlar o`tmishinin` «Sirli betlerin» toliqtiriwg`a umit bolip barating`an xaliqtin` oyaniwlarin da`lilep ko`rsetiwge ilimiy argument boldi

Bul tariyxi ishinde qosilg`an u`lken u`les edi. S.Kamalovtin` ha`r bir ilimiy miynetleri Qaraqalpaqstanda tariyx iliminin` oqiw da`rejesin tariyx ilimindegi aktual` problemalardin` bag`darlarin ko`rsetedi.

60 jillari qaraqalpaq xalqinin` o`tmishin baylanisli qushi miynetlerdi jazgan bolsa, 70 jillari «Qara`kalpaqstan ASSRnin` tariyxina» sonin` 30-40 jillari da`wirinin` problematikalarina ilimiy inta ha`m qizig`iwshiliq pnen aralasqanin bayqaymiz.

Bul alimliq milliy oylarinin`, eruditliginin` jetilisiwine derek beredi. S.Kamalov birinshi ret Qaraqalpaqlarda qatnasiqlarinin` teren` tariyxin arnawli izertlegen ilimpaz. Ol RSFSR ha`m Qaraqalpaqstan arasindag`i baylanislar ma`selesin ilimiy argui`metli xanli faktler ha`m veteranlar xawazi menen baylanistirip ko`rsetedi. 1030-jillari Moskva ha`m Sankt Peterburg qalalarinin` shevstosi, g`amqorlig`i, qa`wenderligi menen Qaraqalpaqstannin` ekonomikasi

ekonomikasi ha'm awil xojalig` bunnan bilay jumisshi qa'niygeli kadrlar menen, qa'niygeler menen ta'miynlew ushin zavod ha'm fabrikalarda 1930 jili ko`plegen qaraqalpaq jasları okidi. Olar bir waqitta o`kidi ha'm issledi. Qa'nige alip elge keldi. Bul jergilikli kadrlar bu`gingi miynet veteranları menen S.Kamalov talay ma`rtebe gu`rin`lesip ma`sla`ha`tlesip atirg`anin bilemiz. Miynet veteranlarınin` ju`rek to`rinin` kewil tuyg`ılarınin` alip tariyxshimiz dosliqtin` altin sabaqlarin ko`re bildi.

S.Kamalovtin` jeke qa'niygelikdegi teren` bilimli Erudityasi menen tariyxiy mashqalalardi ko`regenlik penen seze biliwi pu`tkil awqamliq Respublikaliq ilimiy kongresirge ha'm konferentsiyalarg`a diqqatqa miyassar boldi. Ol jer ju`zilik kongreslerge ha'm simppoziwlarg`a qa`tnasiw huqiqina ha'm ma`rtebesine ilayiq boladi.

S.Kamaol Altanistika problematikasi boyinsha o`tkerilgen bershidegi, Venodag`i, Xelinikidegi konferentsiyalarg`a qatnasadi.

Bul og`an iliminin` u`lken shinların iyelewinde ko`p jilliq miynetlerin du`n`ya ko`leminde moyinlawi alimnin` ma`rtebesinin` ja`ne de ko`teriliwi halqimizda «Ju`zden ju`yrik, shiqqan tulpar» degen dalaliq ga`p bar Sabir ag`a Kamalov do`retiwshilik miynetinin` na`tiyjesinde, tinimsiz izertlewler, ilimiy jen`isleri menen uliwma xaliqtin` ja`miyetlikdin` xurmet itibarina ilayiq insan bolip ko`zge tu`sti. Birneshe ilimiy ataqlarg`a ha'm ma`rtebelerge eristi.

S.Kamalovtin` «Qaraqalpakstan ASSR Tariyxi» boyinsha Akademik bolip saylaniwi (1979 jil) alimnin` ilim maydanindag`i o`shpes guzar joldi basip o`tkenligin ko`rsetedi. Ol itiba rus, qazaq, ziyalilini, alimları miynetlerin karaqalpaq tiline awdariwg`a aktiv qatnasti. Qaraqalpaqtstandg`i uris veteranları ken`esinin` pedsedatali S.kamalov bu`gingi ku`nde milliy ideologiyaliq ha'm watanparwarliq tarbie ma`selelerine de aktiv qatnasadi. S.Kamalov alim ja`miyetlik isker awdarmashi, ekinshi dun`ya ju`zilik yetlik isker awdarmashi, ekinshi dun`ya ju`zilik uristin` qatnasiwshisi ha'm miynet veterani, pedagog ha'm ustaz birneshe ma`rtebe qaraqalpaqstan joqarg` ken`esine deputat bolip saylandi.

Ja`miyetlik xizmetleri, ilimiy jumislardag`i tabislari, miynetleri qaraqalpaqstan da ilim ham ma`deniyatti ja`ne de rawajlandiriwda ayriqsha a`hmiyetke iye. Ataqli tariyxshi ilimpaz atamiz «Qaraqalpaqstan jan`a tariyxı» kitap etip shig`ariwda baspdan shig`ariwda ilimpazlarg`a basshiıq etti ham belsendilik ko`rsetti. Ol qaraqalpaq xalqi ha`m ma`mleketshiligi tariyxin jazdi. Bull boınsha o`zinin` jeke kontseptsiyasin do`retti ha`m qaraqalpaqstanda tariyxshilar mektebin do`retip, hazir Sabir a`g`anin` sha`kirtleri ilimnin` jan`a shiqlarin, ju`zlegen asqar tawlarin iyelew ushin atsalip atir.

Akademik Sabir ag`a Kamalovtin` ilim jolindag` do`retiwshilik miynetleri tek g`ana tariyx pa`ni mnen sheklenip qalg`an joq. Onin` awıl xojalıq ekologiya, Aral mashqalası, adebiyat filosofiya, ekonomika arxeologiya, etnografiya, xuquqtaniw ma`mleketshilik h.t.b tarawlarg`a bayanisli jazg`an maqalalari, ilimiy bayanatlari, shig`ip so`ylegen so`zleri brashura ham kitaplari oqiliqlari ham monografiyalari, uliwma insan sipatında bildirgen oy-pikirleri, teren` mazmung`a iye bolg`an. Ko`zqaraslari arnawlı izertlewdi talap etedi. Sabir Kamalov Qaraqalpaqstan ilimindegi ko`p shaqalı biyik biyteren` o`zinin` salmaqılı ornına iye bolg`an ataqli tulg`alardan biri ekenin ha`mme ta`n aladı.

O`zbekstan ilimler akademiyasinin` akademigi, tariyx ilimlerinin` doktori O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan respublikasinian miyneti sin`gen ilim g`ayratkeri Berdaq atindag`i siyig`inin` laueriati Sabir Kamalov boldi. ***Ol a`sirese Qaraqalpaqstan tariyxı iliminin` en` tiykarg`i ha`m en` quramalı ma`selelerinin` biri bolg`an qaraqalpaqlardin` xalıq retinde qa`liplesiwi ma`selesin izertlewde u`lken u`les qosti.***

Bul bag`darda bir qansha alimlar pidakerlik jumislar ju`rgizip ilimge salmaqılı u`lesler qosti. En` Sankt Peterburg alimi, Shig`istaniw institutinin` ilimi xizmetkeri P.P.Ivanov shug`illanip, ol birinshi ma`rte qaraqalpaq xalqının` tariyxin izertlewge arnalg`an fundamental miynet do`retti. Ol miynet Shig`istaniw instituti ta`repinen ja`riyalang`an «Qaraqalpaqlar tariyxı boyınsha materiylar» atlı toplamında «Qaraqalpaqlar tariyxinin` ochergleri» atamasında basılıp shıqtı.

Bunda ol qaraqalpaqlardin` xaliq retinde qa`liplesiwi yamasa orta a`sirler da`wirindegi tariyxı boyınsha o`zinen buring`i avtorlardin` miynetlerinde qaraqalpaqlar haqqında berilgen. Mag`liwmatlardi teren` talap, bul dawirge shekemgi qaraqalpaklardin` qa`liplesiwi yamasa orta a`sirler da`wirindegi tariyxı boyınsha belgili bir tiyanaqli pikirge keliw ushin jeterli mag`liwmatlar joq degen pikirge keledi.

Ol o`zinen buring`i tariyxshilardin` miynetlerindegi keltirilgen qaraqalpaqlardin` XI a`sirge tiyisli rus jilnamalarında bayan etilgen pechengler menen son` Vasha ha`m Ural jag`alarındag`i jasag`an nog`aylar menen baylanislari bar ekenligi haqqındag`i pikirlerine sin ko`z qarastan qatnas jasaydi. Sonliqtanda P.P.Ivanovtan son`g`i dawirdegi tariyxshilar pechengler menen qaraqalpaqlar arasındag`i etnogenetikaliq baylanislardin` bari joqlig`i ma`selesin diqqatin sirtta kaldiradi.

Qaraqalpaq xalkinin` qa`liplesiwi ma`selesin izertlewde S.P.Tolstov salmaqli u`les qosti. Ol uzaq jillar dawamında Xorezm oypatında ju`rgizgen arxeologiyaliq izertlewleri na`tiyjesinde Xorezm ha`m qaraqalpakistan tariyxinin` a`sirese onin` a`yyemgi da`wirlerinin` izertlewde baslama ko`terip alimlardin` biri boldi. Onin` basshiligında ju`rgizilgen Xorezm arxeologiyaliq ekspeditsiyasi barisında toplamnan ha`m ekspeditsiya ag`zalari tarepinin` ilimiy aylanisqa tu`sirilgen arxeologiyaliq, etnografiyalıq, antropologiyaliq h.t.b. materiallardin` tiykarında ol qaraqalpaqlardin` xaliq retinde qa`liplesiwi ma`selesi boyınsha kontseptsiya do`retti. Bul kontseptsiyani ol 1942-jili Tashkent qalasında bolip o`tken pu`tkil awqamliq ko`lemdegi Ilimler akademiyasinin` ilimiy sessiyasında jasag`an bayanatında usindi. Bunda qaraqalpaqlardin` xaliq retinde qa`liplesiwinin` territoriyaliq ha`m xronologiyaliq ramkaların ko`rsetip berdi ha`m bul kontseptsiya ilimiy sessiya ta`repinen toliq maquullandi. Og`an sa`ykes qaraqalpaqlardin` xaliq retinde qa`liplesiw qubilisi uzaq dawam etken qubilis bolip, onin` a`yyemgi basqishi grek tariyxshisi Strabon jazip qaldirg`an sag-massaget qa`wimleri da`wirine tuwra keledi. Bunnan son` qaraqalpaklardin` xaliq retinde qa`liplesiwinde

sheshiwshi basqish IX-XI a`sirlerde tuwra kelip, bul da`wirde Aral a`tirapinda jasag`an pechengler qaraqalpaqlardin` etnikaliq belgilerinin` payda boliwinda a`hmiyetke iye bolg`an dep esaplanadi. S.P.Tolstovtin` bul kontseptsiyasina sa`ykes qaraqalpaklardin` xaliq retinde toliq qa`liplesiwi mongollardin` Orta Aziya aymaqlarin jawlap algannan son`g`i da`wirde dawam etip, XVI a`sirlerge shekemgi da`wirdi qamtiydi dep esaplanadi.

Bul kontseptsiya 1942-jili ilimiy sessiya ta`repien toliq quwatlandi ha`m tariyxshilar o`zlerinin` ilimiy izertlewlerinde bug`an sa`ykes jumislar alip bardı. Usi kontseptsiya ishindegı mashqalalardi izertlew menen shug`illandi ha`m bul izertlewler o`z gezeginde kontseptsıyanın` durisligin ko`rsetip bardı.

Qaraqalpaqlardin` etnografiyasın izertlewde baslama salgan ha`m salmaqli u`les qosqan alimlardin` biri T.A.Jdanko qaraqalpaklardin` xaliq retinde qa`liplesiwi haqqında S.P.Tolstov ta`repien usinilgan kontseptsıyanı toliq quwatladı ha`m etnografiyalıq materiallar menen bekkemledi. A`sirese qaraqalpaqlardin` etnikaliq Watani ma`selesinde onin` a`yyemnen Aral a`tirapında jasap kiyatirg`an xalıqlar menen baylanisli ekenligin ko`rsetiwshi ko`plegen etnografiyalıq da`liller keltirdi.

S.Kamalov ustazi S.P.Tolstov ta`repien usinilg`an kontseptsıyag`a sa`ykes izertlewler ju`rgizip, qaraqalpaq xalkinin` qa`liplesiwi ma`selesinde ustazinin` pikirlerin rawajlandirdi. Ol tariyx, arxeologiya, etnografiya, fol`kloristika, lingvistika ha`m basqada ilimlerdin` jetiskenliklerine tiykarlanip, bul jetiskenliklerden paydalang`an halda jan`a kontseptsiya do`retti. Tariyx ilimi jan`a sanaga ko`terildi.

S.Kamalov ta`repien usinilg`an bul kontseptsiya 1994-jili «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasına ja`riyalang`an «Qaraqalpaklardin` ata jurti ha`m onin` xaliq bolip qa`liplesiw» atlı qa`lemli maqalasında alg`a su`rildi. Sonnan keyin tariyx iliminin` jan`a buzari rawajlandırılıp, 1997-jili O`zbekstan ilimler akademiyasi Qaraqalpaqstan bo`liminin` «Xabarshisi» ilimiy jurnalında «K vopros firmirovaniya Karakalpakskego naroda», ol son`ınan ken`eytilgen ha`m rawajlandırılğan tu`rinde 2001-jili «Qaraqalpaqlardin` xaliq bolip qa`liplesiwi

ha'm onin' ma'mleketliginin' tariyxinan» atamasinda monogarfiya formasinda ja'riyalandi.

Bunda ol tariyx iliminin' jetiskenliklerin esapka alg'an turde P.P.Ivanov, T.A.Jdanov, G.A.Fyodorov-Davidov, S.A.Pletneva, V.N.Yagodi, M.Mambetullaev, T.Xodjaev, N.Irisnazarov, L.S.Tolstova, X.Esbergenov, D.S.Nasirov, X.Xamidov ha'm sondayaq Turkiya alimi Ziya Kurter, Vengriya alimi G.Vamberi ha'm basqada alimlardin' pikiri ha'm juwmaqlarina tiykarlanip, bul ma'sele boyinsha karaqalpaklardin' usi da'wirdegi tariyxina baylanisli shashrandi ju'rgen pikir ha'm tu'siniklerdi toliq qamtiytug'in, olardi bir pu'tin tu'sinik ha'm bilimler do'gereginde ja'mleytug'in miynet do'retti. Bul miynet Qaraqalpaqstan tariyxı jan'a kontseptsıyag'a aylandi.

Bul kontseptsıyag'a sa'ykes qaraqalpaqlar a'yyemnen kiyatirg'an Aral boyı turg'inlarinin' a'wladi bolip, A'miwda'r'ya ha'm Sirda'r'ya quyarliqlarında jasag'an uruw ha'm qa'wimlerdin' aralasiwi na'tiyjesinde etnikaliq qa'liplesiwlerdi basinan keshirgen. Qaraqalpa'klardin' en' eski ata-babalari bolip son' Sag-Massaget qa'wimleri esaplanadi. Sag-Massagetlerdin' a'wladlari bolgan Aral a'tirapında jasag'an etnikaliq birikpeler: Oguzler pechengler, kerder xalqi qaraqalpaklardin' ata-babalari bolip tabiladi. Pechenglerdin' siyasiy birlikpesi da'wirinde qaraqalpaqlardin' etnikaliq tiykari qa'liplesken qaraqalpaq atamasi qipshaqlar da'wirinde payda bolgan ha'm bul atama pecheng ha'm oguz qa'wimlerinen turiwshi xaliqqa qarap aytilgan.

Qaraqalpaqlar tiykarinan U'rgenish qalasi mongollar jaqlap almastan burin xaliq retinde qa'liplesip u'lgergen.

Joqarida aytıp o'tkenimizdey, bul kontseptsıya S.P.Tolstovtin' kontseptsıyasi tiykarında oni toliqtiriw ha'm rawajlandiriw barisında payda bolg'an. Bunda tiykarinan S.P.Tolstov ta'repinen usinilg'an tezisler quwatlaniladi. Sonin' menen birge bir qansha jan'aliqlar orin alg'an.

Bu`gingi ku`ni Qaraqalpaqstan ilimi tariyx iliminde gu`zar jol basshi boldi. 2003-jili tariyxshilar ta`repinen ken` ja`miyetshilikke inam etilgen «Qaraqalpaqstannin` jan`a tariyxi» da usi kontseptsiya tiykarinda jaratilg`an.¹

G`a`rezsizlik jillarinda Nuraniy tariyximizdi oqitiw, u`yreniw ha`m izertlew isleri de ken` qulash joyin rawajlandirmaqta. Sebebi, prezidentimiz «Tariyxiy yadnamasiz keleshek joq» ekenligen barqulla uqtirip kelmekte. Reforma-reforma ushin emes, reformalr insan ushin, keleshek a`wlad ushin, jaslarimizdin` jetik insan bolip ta`rbiyalawi ushin o`tkeriliw ta`biyg`iy halat. Mine usi waziypalardin` to`rkininde meketeplerde tariyx pa`nin oqitiw, bul bag`darda ta`lim ta`rbiya islerin ilimiy izertlewlerdi aqilg`a gu`res tu`rde ja`ne de jetilistirip bariw ko`p jillardan beri tariyxiy bilim beriw boyinsha toplag`an ideyalar, oy pikiler ha`m ta`jiriybelerdi u`yreniw, juwmaqlastirip ham uliwmalastiriwdi bul bakalavr isinde o`zimizdin` aldimizg`a maqset ettik.

G`a`rezsizlik jollarinda O`zbekstanda ha`m Qaraqalpakstanda bilimlendiriwde tariyx pa`nin okitiw ha`m izertlew isleri bul jumistin` ob`ekti boldi.

G`a`rezsizlik jillarinda tariyx pa`nin okitiw ha`m u`yreniw barisinda ja`myetimizde bolip o`tetug`in siyasiy, sotsialliq ekonomikalıq o`zgerisler, tariyxiy waqiyalardin` tez pa`t penen rawajlaniwin okiwshilarimizg`a jetkeriw isleri jetik insandi tarbiyalaw maqsetine qaratildi. Oqiw orinlarında tariyximizdi oqitiw, u`yreniwdin` jan`a metodlari ha`m usillari, innovatsiyalıq metodlarinan paydalaniwg`a erisildi.

Bul jillari ta`lim ta`rbiyada ken` ko`lemdegi reformalardin` huquqiy tiykarlari bolg`an. «Bilimlendiriw haqqindag`ı» nizam (1992-1997) «Kadrlar tayarlawdin` milliy bag`darlamasi» (1997) parlamentimiz ta`repinen qabil etildi. ha`m oni basqishqa-basqish iske asiriw jumislari ju`rgizildi.

Prezidentimizdin` Islam Karimovtin` respublika tariyxshilari menen ushirasiwi (1998 j 18 iyun`da), O`zbekstan Ilimler Akademiyasin ilimpazlari menen ushirasiwi O`zbekstan Respublikasi Ministirler Kabinetinin` Tariyx

¹ Erkin Qaraqalpaqstan 2004 jil. 13-may № 58.

nstitutinin` jumislarin bunnan bilayda jetilistiriw ila`jlari haqkinda (1998 jil 27 iyun`) 1996 jili 16 dekabrde «O`zbekstannin` jan`a tariyxin tayarlaw ham baspadan shig`ariw tuwrali qararlari u`lken a`hmiyetke iye.

Uliwima O`zbekstan ko`leminde ham Qaraqalpaqstanda g`a`rezsizlik sharapati menen tariyx pa`nine oqitiw rejesinde har bir klasslar, litseyler, kolledjler, jokari oqiw orinlarinda belgili saatlar atiratinda misali, 1995 jilda har klassta haptesinde 2 saatin saatlar «O`zbekstan tariyxi» na ajiraratadi. Keyin ala tariyx pa`nine qosimsha tu`rde saatlardi bo`lindi.

Tariyx pa`ni boyinsha jan`a ta`lim standartlari, bag`darlamalar, sabaqliqlar, metodikaliq ham oqiw qollanbalari baspadan shig`arildi. Mektepler ham kolledjler ushin «O`zbekstan tariyxi» nan sabaqliqlar baspadan shig`ip, okitiwshilarg`a ham jaslarg`a usinildi. Tariyx pa`nin oqitiwda jan`a pedagogikaliq texnologiyalardin` metodlari en`gizilmekte.

3.2.Ko'rnekli tulg'alardin' o'miri ha'm rolin tariyx pa'nin oqitiwda Innovatsiyaliq metodlardan paydalaniw

Respublikamız Prezidenti İslam Karimov Oliy Majlistin` XIV sessiyasında 1997 jıl «Jan`a sabaqlıqlardı zamanago`y pedagogikalıq ha'm informatsiyalıq texnologiyalardı o`z waqtında ta'miynlewdi qadag`alawımız za`ru'r» ligin ayrıqsha atap o`tken edi. Bu`gin ilimpazlar ha'm oqıtıwshılarımız aldındı pedagogikalıq ha'm informatsiyalıq texnologiyalardan paydalanıp sabaqlar o`tiw menen qatar onı turmısqa asırmaқта. XXI a`sirde informatsiyalıq texnologiyalar tez pa`tler menen rawajlanıp atır.

O`zbekstan Respublikası hu`kimeti ha'm ta`lim ministrlikleri bul bag`darda ko`plegen qararlar qabıl etip, xabarlandırıw ma`limleme, bul bag`darda informatsiyalıq texnologiya boyınsha oqıw metodikalıq qollanbalar ha'm bag`darlamalar do`retildi.

Ha`zirgi zamang`a muwapıq bilimlendiriwde en` a`hmiyetli talaplardan biri ha`r bir sabaqta tan`lap alındıan temanın` ilimiy negizleniwi bolıp esaplanadı. Yag`nıy temanın` ko`lemin sabaqta qoyılatug`ın maqset ha`mde oqıwshılardıń imkaniyatların esapqa alg`an tu`rde belgilew, onıń kuramalılıg`ın anıqlaw, o`tilgen tema menen baylanıstırıw, oqıwshılarg`a beriletug`ın tapsırma ha'm o`z betinshe islerdin` izbe-izligin anıqlaw, sabaqta kerek bolatug`ın qurallardı, u`skenelerdi belgilew ha'm onı ko`beytiw, qosımsha pedtexnologiyalardan paydalaniw ha'm ha`r bir sabaqta mashqalalı situatsiyanı qa`liplestiriw za`rur.

Ko'rnekli tulg'alardin' o'miri ha'm rolin tariyx pa'nin oqitiwda Innovatsiyaliq metodlardan paydalaniw arqari biz sabaqtin` mazmunında asiriwimiz mumkin. Misali: 9-klasslarda oqitilatag`an tariyx pa`ni boyınsha temalarda ko`rip o`temiz. Olar to'mendegishe:

27 – Sabaq. ***Saliq ha'm ma`jburiyatlar.Xaliq qozg`alanlari***
Sabaqtin` maqseti:

– Oqıwshılarg`a qaraqalpaqlardin` xojalig`i, saliq tu`rleri ha'm olardin` ma`nisi, ma`jburiyatlari ha'm olardin` mazmunin ashıp beriw;

– Oqiwshilarg`a qaraqalpaqlardin` Xiywa xanlari zulimina qarsi ko`tergen xaliq qozg`alanlari ha`m olardin` mazmuni aship beriw;

Sabaqtin` qurallari:

1. 9-klass “O`zbekistan tariyxi” sabaqlig`i,
2. 9-klass “Jahan tariyxi” kartasi, jazuwsiz karta.
3. Qaraqalpaqlar tariyxina tiyisli su`wretler, qosimsha a`debiyatlar.
4. Sabaq dawamindag`i atama, tu`sinik, sa`neler jazilg`an kartochkalar.

Jana` sabaq mazmuninin` tayanish tusiniklari ha`m atamalari, tariyxiy sa`ne ha`m isimler:

salg`ut, ushur, qazan puli, 12 ku`n ariq qaziw, begar. 1000 – 2000 a`sker, Xaliq qozg`alanlari, Muxammed Aminxan, Ernazarbiy, Zarliq, qoldawli, 1845-1855-jillar, 1856-jil, 1900-jil, Baba Go`klen, Sayid muxammedxan, Qazaqda`rya, Atamuratxan.

Sabaqtin` barisi:

I. Sho`lkemlestiriw bo`limi: (2 minut)

II. U`y tapsirmasin ta`kirarlaw (12 minut). “Klaster” usili negizinde.

Oqitiwshi vatman qag`azinan` ortasina do`n`gelek sizadi ha`m onin` Qaraqalpaqlar dep jazadi. Oqiwshilardin` ha`r biri oni da`pterine ko`shirip, o`z betinshe qaraqalpaqlar turmisina tiyisli sa`ne, tariyxiy waqiya ha`diselerdi jazip shig`iwlari kerek.

QARAQALPAQLAR	a`sirler
	XIX a`sir basi
	beklerbegi

III. Jana` sabaq temasin ju`zege shig`ariw ushin islew (13 minut).

Toparda islew. Bunda oqiwshilar ush toparg`a bo`linedi ha`m ha`r bir toparg`a mag`liwmat toplaw ushin keste beriledi. Kesteni toldiriwda sabaqliq tiykardag`i ja`rdemshi boliwi mumkin.

1-toparg`a:

Saliq turleri	U`rp-a`detler	A`skerge shaqiriw

2-toparg`a:

Majbuwriyatlar	Qozg`alan sebepleri	Qazan puli

3-toparg`a:

Ernazarbiy	Qozg`alan oraylari	Qozg`alannin` a`hmiyeti

IV. Otilgen temani bekkemlew (13-minut).

“Bingo shinig`iwi” nan paydalaniw.

Ernazarbiy	Solg`ut	1855-jil
Qoldawli	Sayid Muxammedxan	Baba Go`klen
1856-jil	Qazan puli	Qazaqda`rya

Shinig`iw sorawlari:

1. Ernazarbiy qaysi uriw wakili bolg`an? (Qoldawli)
2. Qaraqalpaqlarda jer salig`i ne dep atalg`an? (Solg`ut)
3. 1855-jilg`i qozg`alanda kim basshiliq qilg`an? (Ernazarbiy)
4. Ernazarbiy ta`repinen qurilg`an qorg`aniw bekinisinin` atin atan`?
(Qazaqda`rya)
5. Sayid Muxammedxan neshinshi jili Xiywa xalig`i taxtina otirdi? (1856j.)
6. Ernazarbiy qozg`alanin bastiriw ushin a`skerin jiberген xan? (Sayid Muxammedxan)
7. Ernazarbiy basshilig`indag`i qozg`alan baslang`an jildi ko`setin`? (1855)
8. 1881-1891 jillarda kimnin` basshilig`inda qozg`alan bolip o`tken? (Baba G`oklen)
9. Uris barisinda qaraqalpaqlardan qanday saliq jiynap alinar edi? (Qazan puli)

V. Sabaqtin` juwmag`in shig`ariw (4 minut).

1. Oqiwshilarda payda bolg`an sorawlarg`a juwap beriw.
2. Baxalardi esittiriw.

VI. U`yge tapsirma (2 minut).

1. Tema aqirinda berilgen sorawlar ha`m tapsirmalar menen islesiw.
2. Elektron sabaqliqdan temag`a tiyisli test ha`m krossvordlardi islew.
3. Sabaqliqtag`i “O`zin`izdi sinan`” tapsirmasin da`pterlerine ko`shirib, orinlap keliw.

28 – Sabaq. Qaraqalpaqlar Turkistan General Gubernatorlig`i quraminda

Sabaqtin` maqseti:

- Oqiwshilarg`a qaraqalpaqlardin` Gadimiyan shartnamasinan keyingi sotsial-ekonomikaliq ha`m siyasiy turmisindag`i o`zgerisler boyinsha mag`liwmat beriw;
- Oqiwshilarg`a qaraqalpaqlardin` koloniyaliq sharayatta ekonomikaliq rawajlaniwi ha`m tawar-pul muna`sebetlerinin` qa`liplesiwi haqqinda mag`liwmat beriw;

Sabaqtin` qurallari:

1. 9-klass “O`zbekistan tariyxi” sabaqlig`i,
2. 9-klass “Jahan tariyxi” kartasi, jazuwsiz karta.
3. Temag`a baylanisli suwretler, qosimsha a`debiyatlar.

Tarqatpa materiallar:

Sabaq dawaminda beriletug`in atamalar, tusinikler, sa`neler, jazilg`an kartochkalar.

Jan`a sabaq mazmuninin` tayanish tusinikler ha`m atamaları, tariyxiy sa`ne ha`m isimler:

Gadimiyan shartnamasi, 1870-jil, Otiriqshi turmis ta`rzi, 1868, 1873, A`miwda`rya bo`limi, 70 000 adam, Petro-Aleksandrovsk, Uralskiy 25 000 adam, Shimbay, el, “Qaraqalpaq ulisi”, ataliq, beglerbegi.

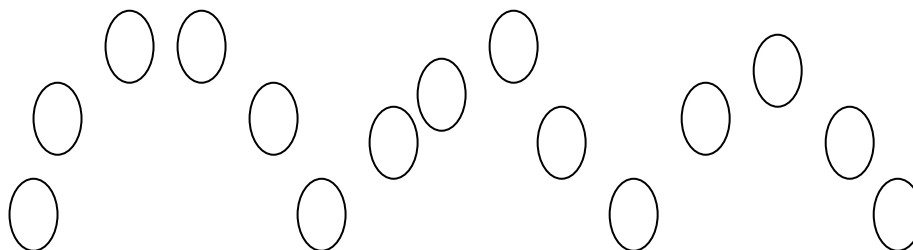
Sabaqtin` barisi:

I. Sho`lkemlestiriw bo`limi: (2 minut). Qaran`: 1 sabaq.

II. U`y tapsirmasin ta`kirarlaw (12 minut). Toparlarda islew.

Mug`allim o`tilgen tema boyinsha oqiwshilar ta`repinen du`zip kelingan krossvordlar, basqatirmalar “Ma`nzilge qaray alg`a” degen usil boyinsha sorawlardan du`zilgen oyinlardi a`melge asiradi. Oqiwshilar toparlarga bolinedi ha`m tema boyinsha oqiwshilar ta`repinen du`zilgen bir topardin` sorawlari basqa toparga beriledi. (10 minut).

Bilim shinlarin iyelew ushin “Ma`nzilge qaray alg`a”:

Eskertiw: Aylana ishine soraw jaziladi, toparlardan shiqqan oqiwshilar izbe-iz sorawlarga juwap beredi. Jueap bere almag`anlar jolda qaladi, juwap beretug`in oqiwshi ma`nzil ta`repke kete beredi.

Shinig`iw sorawlari to`mendegishe boliwi mu`mkin?

1. Sayid Muxammedxan Ernazarbiy qozg`alanin bastiriw ushin kimdi jibergen? (Muxammedniyazdi)

2. Qozg`alan orayi qaysi qalada bolg`an? (Qon`irat)

3. 1855-jilg`i qozg`alanda kim basshiliq etken? (Ernazarbiy)

4. 1900-jili qaysi aymaqlarda naraziliq ha`reketleri boldi? (No`kis)

5. Ernazarbiy qozg`alanin bastiriw ushin ku`shili a`skerler jiberilgen xandi tabin`? (Sayid Muxammedxan)

6. Ernazarbiy basshilig`indag`i qozg`alan baslang`an jildi aniqlan`? (1855 j.)

7. Ernazarbiy qaysi uriw wakili bolg`an? (Qoldawli)

8. Uris baslaniwinda qaraqalpaqlardan qanday saliq jiynap aling`an edi? (Qazan puli)

9. 1858-1859 jillarda bolg`an qozg`alandi bastiriwda kim basshiliq etken? (Atamurat xan)

10. Sayid Muxammedxan neshinshi jilda Xiywa xanlig`i taxtina shiqti? (1856j.)

11. Baba Go`klen qozg`alani neshinshi jillari bolg`an? (1881-1891 j.)

III. Jan`a sabaq temasin ju`zege shig`ariw ushin islew (10 minut)

Mug`allim jan`a tema biyinsha kishi lektsiya o`tkeredi:

Patsha xukimeti armiyasinin` Xiywa xanlig`ina basqinshiliq jurisinen ha`m Gandimiyan shartnamasi imzalang`annan keyin A`miwda`ryanin` on` qirg`ag`inda jaylasqan qaraqalpaq jerleri Rossiya jerlerine kirgizildi. Bul jerde Turkistan general gubernatorlig`i Sirda`rya walayati quramina kiriwshi A`miwda`rya bo`limi du`zildi.

Qaraqalpaqlardin` shep qirg`aqta jasag`an aziraq bo`limi Xiywa xanlig`i quraminda qaldi. A`miwda`rya bo`liminde qaraqalpaqlar shama menen 70 000 adamg`a jetip ha`m barlig`i bolip xalqtin` 48,6 payizin quradi. Qaraqalpaqlar jasap kelgen jerlerdin` Rossiya imperyasina qosip aliniwi ha`m Rossiya kapitalinin` kirip keliwi Tovar-pul muna`sebetleri ha`m sudqorliqtin` rawajlaniwina alip keldi. Paxta tazalaw ha`m baliqshiliq tarawinda da`slepki sana`at qarxanalari payda bola basladi.

XIX a`sirdin` 70-jilarinda qaraqalpaqlardin` ha`kimshilik orayi sanalg`an Shimbaydi sawda-satiq mu`na`sebetleri rawajlaniwi sebepli qarqalpaq xalqi jasaytug`in rayonlardi ekonomikaliq jaqtan bilestirgen bazarg`a aylandirdi. Qaraqalpaqlar jasaytug`in barliq ayaqlardan o`nmetshilik ha`m diyxanshiliq bazar bolatug`in kunlerde o`z o`nimlerin satiw ushin Shimbayg`a keletug`in edi.

Uriwlar awil ja`ma`atina bo`linip, bunda olar jerden paydalaniw ja`maa`t bolip a`melge asirilatu`gin edi. Uriwlar suwg`ariw kanalların qaziw ushin juwapker bolg`an. Sharwa menshik mu`lk bolg`an, biraq og`an uriw tamg`asin uradi ha`m ja`ma`at jaylarında bag`atug`in edi. Qaraqalpaqlar uriw bolip jasaytug`in edi, ha`r bir awil tiykarinan bir uriwg`a tiyisli edi.

Qaraqalpaqlardi basqariw qolayiraq boliwi ushin Xiywa xani Muxammed Raxim II, qaraqalpaqlar ulisin payda etti. Barlıq qaraqalpaq ja`ma`atleri usi ulisqa kirdi. Ulisti basqariw xannin` iqtiyarında edi. Uriwlar ha`m qa`wimler

biraz iri toparlarga birlestirildi. Olardi basqariw ushin bolsa xan sarayinin` ulli a`meldarlari ataliq ha`m beglerbegi tayinlandi. Ayirim walayatlardi basqariw ushin tayinlang`an ha`kimler a`dette hukimdardin` jaqin ag`ayinleri da bolg`an.

1871-1872 jillardin` mag`liwmatlarina qarag`anda uriwdin` ko`pshilik a`piwayi ag`zalari sharwag`a iye bolmag`an, baylar 1000 bas qa shekem qaramal 1500 basqa shekem qoy-qozig`a iye bolg`an.

Bunda “Aqliy hujim” usilinnan paydalanilsa, oqiwshilardin` sabaqqa qizig`iwi artadi.

“Aqliy hujim” sorawlari:

1. A`miwdarya bo`liminin` waziypalari nelerden ibarat edi?
2. Turkistan general – gubernatorlig`ina Xiywa xanlig`inin` qaysi aymaqlari kirgen?
3. A`miwda`rya bo`limindegi qaraqalpaqlardin` turmisinda qanday o`zgerisler boliwi mumkin edi?
4. Xiywa xanlig`inda qaraqalpaqlardin` qaysi aymaqlari qaladi?
5. Ha`zirgi ku`nde Qaraqalpaqistanda qanday tariyxiy qalalar bar?

IV. Otilgen temani bekkemlew (16 minut).

O`tilgen tema boyinsha oqiwshilar ta`repinen tayarlap kelingeni sorawlar oyini oynaladi.

Toparlardan oqiwshilar gezekpenen shig`ip, strelkani aylantiradi ha`m sorawlardi tan`lap aladi. Sorawlarg`a juwap bergeni oqiwshilar klasslari ta`repinen qoyilg`an da`pter, ruchka, qa`lem, konfet, rag`bat, kartochkalari beriledi. Topardan shiqqan oqiwshi juwap bere almasa, toparlari ja`rdemlesedi.

Sorawlar to`mendegishe boliwi mumkin:

1. 1868-jilg`i Rossiya gazetasinda qaraqalpaqlardin` qaysi mashg`ulati xaqqinda jaziladi? (Diyxanshiliq)
2. A`miwda`rya bo`limi neshinshi jilda sho`lkemlesken? (1873j.)
3. A`miwda`rya bo`limi qaysi welayat quraminda bolg`an? (Sirda`riya)

4. 1870-jillardin` baslarina kelip qaraqalpaqlar .....? (Otirin`qi turmis keshire basladi)

5. A`miwda`rya bo`liminde qaraqalpaqlar sani qansha bolg`an? (70 000)

6. Qaraqalpaq jerlerine Rossiyadan ko`ship keltirilgenler qansha adamg`a jetken? (1000)

7. Turkistan general – gubernatorlig`i du`zilgennen son` qaraqalpaqlardin` qanshasi Xiywa xanlig`inda qaldi? (25 000 adam)

8. XIX a`sir ekinshi yariminda qaraqalpaqlardin` ha`kimshilik orayi qaysi qala edi? (Shimbay)

9. Ko`ship keltirilgen rus xalqi tiykarinan qanday isler menen shug`ilang`an? (baliqshiliq)

10. Xanlar ta`repi menen qaraqalpaq biylerin tastsyiqlawshi jarliqlar ne dep atalg`an? (El)

11. Qaraqalpaq ulisi qaysi xan da`wirinde sho`lkemlesken? (Muxammed Raxim xan II).

V. Sabaqtin` juwmag`in shig`ariw: (5 minut)

1. Oqiwshilarda payda bolg`an sorawlarg`a juwap beri.

2. Bahalardi esittiri.

VI. U`yge tapsirma (2 minut)

1. Tema aqirinda berilgen sorawlar ha`m tapsirmalar menen isles.

2. Jaziwsiz karta menen isle.

3. “O`zin`izdi sinan`” tapsirmasin da`pterlerinde orinle.

4. Jan`a tema teksti menen tanisip keli.

29 – Sabaq. XIX asirdin` ekinshi yarimi – XX a`sir baslarinda qaraqalpaqlar ma`deniyati

Sabaqtin` maqseti:

– Oqiwshilarda qaraqalpaqlardin` bay tariyxiy ma`deniyati, xalq awiz eki do`retpesi, watansuyiwshilik ha`m qaharmanliq sezimleri menen sin`dirilgen xalq dastanlari ha`m olardin` mazmuni haqqinda mag`liwmat beri;

– Oqiwshilarg`a qaraqalpaq a`debiyati ha`m onin` ko`rnekli tulg`alari, wakilleri o`miri ha`m do`retiwshiligi haqqinda mag`liwmat beri;

– hukimetimiz ta`repien qaraqalpaq ma`deniyatinin` ko`rnekli wakillerinin` miyrasin tiklew haqqında alip barip atirg`an siyasati boyinsha bilimlerin rawajlandiriw.

Sabaqtin` quraqlari:

1. 9-klass “O`zbekistan tariyxi” sabaqlig`i.
2. Qaraqalpaq ulamalarinin` suwretleri, qaraqalpaq ma`deniyatina tiyisli tekstler jazilg`an qag`azlar.
3. Doska, bor, vatman qag`az, marker, skotch.

Tarqatpa materiallar:

Sabaq dawamında beriletug`in atama, tusinik, sa`neler jazilg`an kartochkalar. Jana` sabaq mazmuninin` tayanish tusinikler ha`m atamalari, tariyxiy sa`ne ha`m isimler:

Xaliq dastanlar, Alpamis, Go`rog`li, Qirqqiz, Omirbek laqqi, Aallayar, Gulayim, Arislan, a`debiyat, Kunxoja, Atash Alshinbay, Ajiniyaz-Ziywar-Bozatow, Berdaq-Amangeldi, XIX a`sir aqiri, da`stlepki jazba a`debiyat.

Sabaqtin` barisi:

I. Sho`lkemlestiriw bo`limi: (2 minut). Qaran`: 1 sabaq.

II. U`y tapsirmasin ta`kirarlaw (12 minut). Toparlarda islew.

Oqiwshilar eki toparg`a bo`linedi ha`m ha`r bir topar to`mendegi tapsirmalardi orinlaydi.

1 – toparg`a:

A`miwda`rya bo`limindegi qaraqalpaqlar	Xiywa Xanlig`indag`i qaraqalpaqlar	Tovar-pul muna`sebetleri	XIX – XX a`sirlerde ja`miyetshilik turmisi

2 – toparg`a: To`mendegi sorawlarg`a juwap jazin`.

1. 1875-jili Patsha ha`kimiyati ta`repien armiya xizmeti haqqindag`i jan`a Nizamg`a boysinbag`ani ushin Ural-qazaklarin Qaraqalpaqstannin` qaysi aymaqlarina ko`shirilgen edi? (Petro-Aaleksandrovsk, Ural poselkasi, No`kis awili).

2. Qaraqalpaqlar XIX a`sir ortalarında uriwlar ha`m arislarg`a bolinip, arislar arasında en`u`lkeni qaysi edi? (14 uriwi)

3. Ernazarbiy kimlerdin`qorg`awına suyenip, Xiywa xanına qarsi qozg`alan ko`tergen edi? (ruslardin`)

4. Baba Koklen qozg`alanı neshenshi jili baslang`an? (1881j)

5. Qaraqalpaq ulısı qaysi Xiywa xanı da`wirinde sho`lkemlestirildi? (Muxammed Raximxan II)

III. Jan`a sabaq temasın ju`zege shig`ariw ushin islew (10 minut)

Toparlar menen islesiw.

Oqiwshılar to`rt toparg`a bolinedi ha`m olarg`a tapsirmalar beriledi. Uyrenilgen tekst boyınsha toparlar o`z pikirlerin bildiredi.

1-toparg`a: Qaraqalpaq xalqının`awizeki do`retiwshiligi.

Xalq danalıg`ının`ko`rınısı onın`bay awizeki qosıqshilig`ında ha`r-tu`rli janrlarda do`retilgeni misal bola aladı. Qaraqalpaq xalq awizeki do`retiwshiliginde ku`lki qaharamanı bolg`an obraz O`mirbek laqqı arqalı berilip jamanlıq, sıqmarlıq, jawızlıq, xalıqqa azar beriwshilik, yag`niy unamsız illetler ha`zil jolı menen ashıladı ja`ne miynetkeshlik, qaharamanlıq folklarının`da`stan jolları ayırıqsha orın iyelegen. Eposlıq shig`armalar. Batırlar tuwralı qosıqlar bolıp, olarda xalqtın`baxtı-sa`adatı ha`m pa`rawanlıg`ı ushin gu`resken a`psanawiy batırlardıń ullı qaharamanlıqları o`z sa`wlesin tabadı. Ko`birek diqqatg`a sazawar bo`lg`an da`stanlar arasında bolsa qaraqalpaqlardıń azatlıq ha`m de g`a`resizlik ushin pıdayılıq penen gu`resken ta`riplegen “Qırq qız” da`stani bo`lsa, ayırıqsha ajralıp turadı. Da`stanın`basıl ideyası jo`qarı Watandı su`yiwshilik sezimleri ha`m ana Watang`a, xalıqqa sheksiz muxabbat bolıp tabıladı.

“Qırq qız” da`stani du`nya ju`zilik poeziyanın`hasil du`rdanalarınan biri bolıp esaplanadı.

2-toparg`a: Ajiniyaz Qosıbay ulı (1824-1878).

Ajiniyaz Moynaqtag`ı eki mektepte, son`ıraq Xiywadag`ı Sherdg`ozıxan medresesinde oqıg`an. Qaraqalpaq zıyalıları arasında birinshilerden bolıp axun

da`rejesine erisedi. O`zbek, qazaq, turkmen tillerin jaqsi bilgen. Shayirdin` "Bozataw" dastanida qaraqalpaq xalqinin` basqa jurtlag`a ko`ship ketiwge ma`jbu`r bolg`anin u`lken sheberlik penen su`wretlep beredi. Ajiniyaz a`debiyat miyrasinan bizge 100 ge jaqin qosiq ha`m dastanlari jetip kelgen. Qosiqclarinda Watansuyiwshilik, insaniylik ideyalari ku`lenedi. Ajiniyazdin` insana`rwarliq ideyasi su`wretlengen "Kerek", "Boladi", "Jaqsı", "Jigitler" miyneterinde ko`rsetilgen ha`m folisofiyaliq ko`z-qaraslari da ayqinlasadi. Onin` shig`armalari xalq arasinda ken` taralg`an. "Qiz men`esh penen aytis" degen shig`armasi (1878-jil) ku`ta` ataqli ha`m belgili. Onin` o`miri haqqinda jaziwshi Ka`ramatdin Sultanov "Ajiniyaz" romanin (1967-jili), shayir Ibrayim yusupov "Ajiniyaz" operasinin` librettasin (1989-jili) do`retken edi. Shig`armalarida o`zbek tilinde baspadan shig`arildi. 1999-jili O`zbekistanda Ajiniyaz shayirdin` tuwilg`anina 175 jilliq yubileyi ken` turde bayramlandi. No`kis qalasinda shayir ati menen atliwshi maydan qurilip, Ajiniyazg`a estelik ornatildi.

3-toparg`a: Berdaq.

Berdag (1827-1900)-shayir qaraqalpaq a`debiyatinin` tiykarin saliwshi. Berdimurat Qarg`abay uli Berdag jaslig`inan ata-anasinan jetim qalip, bir tisleminan ushin awilma-awil jurip jumis izlewge ma`jbur bolg`an. Da`stlep awil mektebinde, son`inan medresede ta`lim alg`an. Onin` do`retiwshiligi 18-19 jaslarinda duwtar shertip, qosiq aytiwdan baslag`an. Ol tariyxti ha`m xalq awizeki do`retiwshiligin jaqsi bilgen, 25 jasinda talantli shayir sipatinda xalq arasinda belgili boladi. Onin` qosiqclarinda miynetkesh xalqtin` awir turmisi sa`wlelenedi. Xiywa xanlig`i, a`meldarlarinin` zulimina qarsi xalq naraziliqlari su`retlengen. Miynetleri ten`lik, insana`rwarliq, a`dalat ha`m Watan su`yiwshilik ideyalari menen suwg`arilg`an bolip, a`debiyatimizda salmaqli orindi iyeleydi.

Berdag do`retiwshiliginde xalqtin` awhali negizgi Orinda turadi. Atap aytqanda shayir o`zinin` "Xaliq ushin" degen qosig`inda jaslardi miynetkesh , xalq ushin janin da ayamasliqqa shaqiradi. Tariyxiy temadag`i "Awladlar", "Amangeldi", "Aydosbiy", "Ernazarbiy" miynetlerinde shayir xalq

qaharmanlarin maqtanish penen jirlaydi. Onin` “Ernazarbiy” dastaninda Xiywa xanlig`ina qarsi ko`terilgen qozg`lan` o`z sa`wlesin tabadi. Ja`nede “Amangeldi” dastani Buxara a`mirligine qarsi ko`terilistin` basshisi bolg`an Amangeldinin` batirlig`ina arnaladi.

O`zbekistanda ha`m Qaraqalpaqstanda Berdaq babamizdin` 170 jilliq yubileyi ken` tu`rde nishanlandi. Tashkent qalasindag`i maydanlardan birine Berdaq ati berilip, og`an estelik byusti ornatilg`an (1998-jil). No`kis qalasinda Berdaqqa ha`ykel qoyilip, muzikaliq drama teatri, ko`she ha`m mekteplerge onin` ati berilgen, Berdaq milliy muzeyi ashilg`an.

4-toparg`a: Ku`nxoja Ibrayim uli.

Ku`nxoja ibrayim uli (1799-1880)-qaraqalpaq shayiri. Onin` “Oraqshilar”, “Aq qamish”, “Shopanlar” degen qosiqlarinda qaraqalpaqlardin` turmisi, qiyinshiliqlari, mashqalalari, jaqsi ku`nlerdin` keliwi tuwrali arziw-u`mitleri sa`wlelendiriledi. “Bay balasi”, “El menen”, “Menin` balam” qosiqlarinda ja`miyetlik qaramaqarsiliqlar, a`dalatsizliq aship beriledi, insapsiz, mu`riwbetsiz shaxslardin` jaman illetleri hawaza etiledi. Shayirdin` “Umitpaspan”, “Tu`ye eksen”, “Ku`n qayda” atli shig`armlari qaraqalpaq milliy qosiqshilig`inda en` a`jayip u`lgilerinen esaplanadi.

Bunnan son` oqiwshilar qatnasiwinda vatmang`a sizilg`an to`mendegi keste toldiriladi.

t/r	Shayirlardin` ati	Shig`armalari	Tiykarg`i ideyasi
1			
2			
3			

IV. Otilgen temani bekkemlew (8 minut).

Insert kestesini “B B B” usilinda toldiriw.

V	+	?
1	2	5

“Inset usili” sanalar qoyip belgiler negizinde oqitiw. Misali:

1. O`mirbek laqqi

V

2. “Qirgiz” da`staninin` mazmuni	+
3. Berdax do`retiwshiligi	V
4. Ajiniyazdin` laqabi	+
5. O`mirbek laqqi ha`zillari	?
6. Tariyxiy shig`armalar haqqinda	?

V. Sabaqtin` juwmag`in shig`ariw: (5 minut).

1. Temag`a tiyisli tusiniklerdi oqiwshi da`pterine jazdiriw.
2. Oqiwshilarda payda bolg`an sorawlarg`a juwap beriw.
3. Bahalardi esittiriw.

VI. U`yge tapsirma (2 minut).

1. Tema aqirinda berilgen sorawlar ha`m tapsirmalar menen islesiw.
2. Sabaqliqtag`i “O`zin`izdi sinan`” tapsirmasin orinlaw.
3. O`z betinshe jumis. Bunda sabaqtan tisqari dereklerden paydalaniw mumkin.

Jasag`an aymag`i	Saliq ha`m ma`jburiyatlar	Qozg`alanlar	Ruwxiy ma`deniyati

U`shinshi bap juwmag`i

Tariyxiy protseste ha`m tariyx pa`nin u`yreniw barisinda ko`mekli tulg`alar tusinigi ken` turde qollaniladi. Ilimiy a`debiyatlarda bul tusinikke jaqin bolg`an el basshisi, siyasiy lider, ma`mleket basshisi, qawim basshisi, regoinliq siyasiy g`ayretkerler haqqinda pa`ndi u`yreniwde qollanip baramiz.

Ha`zirgi da`wirde tariyx pa`nlerin oqitiwda jan`a metodlari, pedagogaliq texnologiyalari bir qatar ilimpazlar ta`repinen islep shig`ilip, onin` ha`r-turli metod, usillari ha`m proektleri itibardi o`zine tartadi. Oqitiw metodikasi ha`m texnologiyasi bul ta`lim-ta`rbiyanin` mazmunin tempraturag`a keltiriwshi ajralmas usili esaplanadi. Sonin` ushunda zamanago`y texnologiyada sabaqtin` zamanago`y inter aktiv metodlari, pa`nnin` da`sturleri tiykarinda islep shig`ildi.

Juwmaqlaw

O'zbekistan Respublikasi "Kadrlar tayyarlaw milliy bag'darlamasi"nda joqari pedagogikaliq texnologiyalardi u'yreniw ha'm oqiw orinlarinda ken'en`giziw zarurligi qayta-qayta uqtirilg'an. Onin` a`hmiyeti tuwrali g'alaba qural xabarlar: gazeta, jurnal, radio, televidenie arqali da aniq jaritip berilmekte.

«Ruwxıylıq insannın, xalıqtın, ja'miyettin, ma'mlekettin ku'sh-qu`direti....Ruwxıylıqtı bekkemlew ushın miynet ha'm qa'rejetti ayaw, o`z kelesheğine balta urıw demektur», -degen edi Prezidentimiz İ. Karimov.

G'a'rezsizlik jıllarında Nuraniy tariyxımızdı oqıtıw, u'yreniw ha'm izertlew isleri de ken` qulash jayıp rawajlandırılmaqta. Mine usı wazıypalardıń to`rkininde mekteplerde tariyx pa`nin oqıtıw, bul bag`darda ta`lim-ta`rbiya islerin, ilimiy-izertlewlerdi aqılǵa ug`ras tu`rde ja`nede jetilistirip barıw, ko`p jıllardan beri tariyxıy bilim beriw boyınsha toplang`an ideyalar, oy-pikirler ha'm ta`jriybelerdi u'yreniw, juwmaqlastırıp ha'm ulıwmalastırıp bul dissertatsiyamızding aldımızǵa maqset ettik.

O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan tariyxının' derekleleri tariyx pa`nin izertlew isleri bul jumıstın ob`ekti boldı.

G'a'rezsizlik jıllarında tariyx pa`nin oqıtıw ha'm u'yreniw barısında ja'miyetimizde bolıp o`tetug`ın siyasiy, sotsiallıq, ekonomikalıq o`zgerisler, tariyxıy waqiyalardıń tez pa`t penen rawajlanıwın oqıwshılarımızǵa jetkeriw isleri, jetik insandı ta`rbiyalaw maqsetine qaratıldı. Oqıw orınlarında tariyxımızdı oqıtıw, u`yretiwdin` jan`a metodları ha'm usılları innovatsiyalıq metodlarınan paydalanıwǵa erisildi.

Bul jılları ta`lim-ta`rbiyada ken` ko`lemdegi reformalardıń huqıqiy tiykarları bolǵan «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam (1992, 1997) ha'm «Kadrlar tayarlawdın` milliy bag'darlaması» (1997) parlamentimiz ta`repinen qabıl etildi ha'm onı basqıshpa-basqısh iske asırıw jumısları ju`rgizildi.

Prezidentimiz Islom Karimovning Respublika tarixshilari menen ushirasini (1998j 18-iyunda), O'zbekstan Ilimler Akademiyasining ilimpazlari menen ushirasini, Tarix institutining jumislari bunnan bilayda jetilistiriw ilajlari haqqindagi 1998-jil 27-iyuldegil Pa'rmani, O'zbekstan Respublikasi Ministrlar Kabinetining 1996-jili 16-dekabrdegil «O'zbekstanning jan'a tariyxin tayarlaw ha'm baspadan shig'ariw tuwrali» qararlari ulken a'hmiyetke iye.

“Pedagogikalik texnologiya” ni izertlew protsesi tuwrali mashqalalar, metod ha'm usillardan paydalaniw temasinda jaratig'an a'debiyatlarda ha'm dereklerin ko'pshiliginde ayrim faktler, solardan, “Qaraqalpaqstan tariyxi” pa'nlerin oqitiw isleri az jaritilgan. Misali: Tolipov O.Q ha'm M.Usmanbaevlartin “Pedagogik texnologiyalarning tadbikiy asoslari” (2006) oqiw qollanbasinda “Tarix pa'nlerin oqitiw protsesine pedagogikalik texnologiyalardi engiziw” tuwrali 184-186 betlerinda qisqa mag'liwmatlar ushraydi. “Qaraqalpaqstan tariyxi”na tiyisli pa'nlerdi oqitiwda ped-texnologiyalardi paydalaniw ma'seleli uliwma jaritilmagan ha'm avtorlar oni maqset etip qoymagan.

Magistrliq dissertatsiya temasi qilip aling'an “Qaraqalpaqstan tariyxin oqitiwda ko'rnekli tulgalardin tutgan orni ha'm roli haqqinda Innovatsiyaliq sabaqlar o'tiw metodlari” haqqinda oqitiw isleri pedagogik institutlari ha'm universitetlerinin “Milliy g'arezsizlik ideyasi, manewiyat tiykarlari ha'm huquqtaniw qanigeligi” talabalari tarepinen 1-kursta uyreniledi. Bul pa'n magistraturada tarix qanigeliginin 1-kurslarinda da 60 saat oqitiladi ha'm dissertatsiya jumislarimizda ayrim tajiyyelerdi jaritiwga hareket ettik.

Joqarida ko'rsetip o'tkenimizdey, tiykarlawshi tajiyye natijeleri ha'm arawli a'debiyatlar, toplangan materiallardi uliwmalastiriw natijesinde bul mashqala ha'm “Madeniyat ha'm ko'rkem-o'ner tariyxi”n oqitiwda joqari pedagogikalik texnologiyardi engiziw ha'm qollaw boyinsha to'mendegi jumaqlawlarimiz ha'm usinislari bar.

Birinshiden: Taza pedagogikaliq texnologiyalar, xususan ma`deniyat, ko`rkem-o`ner, O`zbekistan tariyxi pa`nlerinen oqiw metodikaliq qollanbalar ha`m derekler jeterli emes. Ayrim baspadan shiqqanlari juda` az sanda;

Ekinshidek: G`alaba qural xabarlari, ayniqsa televidenie arqali ped-texnologiyalar tuwrali izertlew jumislari arasinda ko`zge ko`rinedi. Misali: Qaraqalpaqstan televideniesinde pedagogik qa`nigelerdin` ko`rsetiwleri axbarat beriw menen sheklengen. Sonin` ushin televideniyede “Pedagoglar tirbunasi”, “Joqari ped-texnologiyalar” – o`mirge, “Ashiq sabaqlar” atli taza ko`rsetiwler sho`lkemlestiriw kerek;

U`shinshiden: Uliwma orta mektepler, ka`sp-o`ner kolledjleri, akademik litseylerde sotsial-gumanitar, tariyx, ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner pa`nlerinen ta`lim ha`m ta`rbiya protsesin unemli sho`lkemlestiriliwine xizmet etiwshi shig`armalarda tayarlang`an ko`rgizbeli qurallar, plokattlar, kartalar, oqiw filmleri, sidi diskalardi oraylasqan turde ta`limdi sho`lkemlestiriw lazim. Bul islerdi oqiw orinlari basshilari, pa`n oqitiwshilari qolg`a aliwlari ha`m tashabbus ko`rsetiwlerin da`wirdin` o`zi talap etpekte;

To`rtinshiden: Pedagogikaliq texnologiyani sotsial-gumanitar pa`nlerde qollaw, paydalaniw mashqalalarina baylanisli seminar, trenin`ler, ta`jriybe almasiwlardi sho`lkemlestiriw;

Besinshiden: Ha`r bir oqiw orininda, ayniqsa joqa oqiw orinlarinda “O`zbekistan ma`neniyati” “Ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner tariyxi” ha`m basqa pa`nlerdin oqitiwshilari ushin “Joqari pedagogikaliq texnologiya orayi”n sho`lkemlestiriw yamasa joqari ta`jriybeler mu`yeshi, a`debiyatlar ko`rgizbesinen paydalaniw;

Altinshidan: Pedagogikaliq texnologiya ha`m pa`nlerdi oqitiw metodikasidan turli ta`limiy informatsiyalardi tezlik penen oqitiwshilarg`a jetkeriw maqsetinde modem baylanisi, elektron baylanis, Internet ha`m masapatan turip oqitiwg`a o`tiw boyinsha islerdi jolg`a qoyiw;

Jetinshiden: O`zbekistan tariyxi, uliwma tariyx, ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner tariyxi oqitiwshilari o`zleri oqitwatqan pa`nnin` qaysi temasin qanday sabaq usili ha`m uslubinda paydalaniwdi aldindan bilip, jobalastiriwi kerek. Ha`r bir

sabaqta pedagogikaliq texnologiyani qaysi usilidan paydalaniwdi aniq bilgiden son, oni qalay o'tkeriw tuwrali bas qatiradi. Solardi esapg'a alip aldin mektep basshilarinin o'zleri, son ha'r bir pa'n oqitiwshisi joqari pedagogikaliq texnologiyalardin teoriyasi, tariyxi, metodlari ha'm usillarinan habarli boliw, oni oqiw islerine belsendi en'giziwge ha'reket etiw bugungi kunnin aktual problemi esaplanadi.

A`debiyatlar

O`zbekistan Respublikasi I.A.Karimov miynetleri

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotinin` paydevori. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa kontserni. 1997.
2. Karimov I.A. Azad ha`m abat Watan, erkin ha`m parawan o`mir – provard maqsetimiz. 8-t. – Toshkent: O`zbekistan. 2000.
3. Karimov I.A. “Joqari manawiyat – jen`ilmes kush” T. Manaviyat. 2008.
4. Karimov I.A. O`zbekistan XXI a`sirge ha`reket etpekte. – Toshkent: O`zbekistan. 1999.
5. Karimov I.A. O`zbekistan o`z g`arezsizlik ha`m jetiskenlik joli. – Toshkent: O`zbekistan. 1998.
6. Karimov I.A. Joqari da`rejeli qa`negeler – jetiskenlik faktori. – Toshkent: O`zbekistan. 1995.

Tiykarg`i a`debiyatlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. O`zbekiston, 1992
2. Zakon Respubliki Uzbekistan «Ob obrazovaniy». / Garmonichno razvitoe pokolenie – osnova progressa Uzbekistana. – T.. Shark, 1997. - S. 20-30.
3. Natsional`naya programma po podgotovke kadrov. / Garmonichno razvitoe pokolenie - osnova progressa Uzbekistana. - T. Shark,1997.
4. M. Ochilov «Yangi pedagogik texnologiyalar» / qo`llanma. - šarshi: Nasaf, 2000.
5. Begmatov A. Ma`naviyat falsafasi exud İslam Karimov asarlarida Yangi falsafiy tizimning yaratilishi.-Toshkent,Fannashr,2000
6. Askarov A. Uzbekiston mustakillik sharoitida tarix fanining vazifalari. «Uzbekistonda ijtimoyi fanlar»,1992 yil, 7-8 sonlar.
7. Barg M.A. Kategorii i metodı istoricheskoy nauki. M., 1984.
8. Borodkin L.İ. İstoricheskaya informatika: etapi razvitiya // Novaya i noveyshaya istoriya. 1997. №1.
9. Gulıga A.V. i dr. Filosofskie problemı istoricheskoy nauki. M.. 1969.

10. Tolipov U.K., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tadbikiy asoslari. -T., Fan, 2006.
11. Sultonov Sh.D. Muammoli ma`ruzalar utkazish va muammoli ma`ruzani taerlash (Uslubiy kursatma) Fargona , 2003.
12. Amonashvili.Sh.A.Edinstvo.tseli.Posobie.dlya.uchitelya.M.,Prosvesheni e,1987.-208 s.
13. İvanov G.M. i dr. Metodologicheskie problemı istoricheskogo poznaniya. M., 1981.
14. İl`in İ.P. Postrukturalizm. Dekonstruktivizm. Postmodernizm. M., 1996.
15. Yuldashev J.E.Usmonov S.A.Pedagogik texnologiya asoslari.- Toshkent,2004.
16. Koval`chenko İ.D. Teoretiko-metodologicheskie problemı istoricheskogo issledovaniya. // Novaya i noveyshaya istoriya. 1996. №1.
17. Matematicheskie modeli istoricheskix protsessov. M., 1996.
18. Gaffarov.A,Tashpulatov B.Tarix ukitish metodikasi. Toshkent,2012.
19. Parfyonov İ.D. Metodologiya istoricheskoy nauki. Saratov. 2001.
20. Shermuxamedova T. Fal`safa va fanlar metodologiyasi.Toshkent,2009.
21. M. Tojiboev , Z.İlxomov. «Uzbekiston tarixi ukitishning metodologiyasi». (Ukuv uslubiy kullanma). –T. 2005
22. B.L.Farberman «Progressivnie pedagogicheskie texnologii» - T. 1999.
23. G.K.Selevko «Sovremennie obrazovatel`nie texnologii». Uchebnoe posobie - M.: Narodnoe obrazovanie, 1998.
24. V.P.Bespal`ko «Slagaemıe pedagogicheskie texnologii». - M. Pedagogika 1989
25. V.P.Bespal`ko «Pedagogika i progressivnie texnologii» - M. 1995.
26. M.A.Choshanov «Gibkaya texnologiya problemno-modul`nogo obucheniya». - M.: Narodnoe obrazovanie, 1996.
27. M.V.Klarin «Pedagogicheskaya texnologiya v uchebnom protsesse» - M.: Znanie, 1989.

28. M.V.Klarin «İnnovatsii v mirovoy pedagogike: obuchenie na osnove issledovaniya, igr i diskussii». - Riga, 1995.
29. N.Saidaxmadov, M. Ochilov «Yangi pedagogik texnologiya mo'kiyati va zamonaviy loyixasi». - T.: XTB RTM, 1999.
30. M.G.Davletshin «Modul`naya texnologiya obucheniya». - T. 2000.
31. N.N.Azizxwjaeva «Wshituvchi mutaxassisligiga tayyorlash texnologiyasi». - T. 2000
32. Stil Djeni, Meredis Kert, Teligl Charl`z «Osnovi razvitiya kriticheskogo mishleniya» / Posobie v 8-mi knigax. – Bishkek: Fond «Soros-Kir'iziston», 1997-1999
33. V.A.Slastenin i dr. «Pedagogika: İnnovatsionnaya deyatel`nost`» - M. 1997.

Qosimsha a`debiyatlar

1. O`zbekistan Respublikasi “Kadrlar tayarlaw milliy bag`darlamasi” / Barkamal awlad – O`zbekistan taraqqiyotinin` paydevori. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa kontserni. 1997.
2. O`zbekistan Respublikasi “Ta`lim tuwrali” nizam (1997 jil 29 avgustta qabil etilgen) / Barkamal awlad – O`zbekistan taraqqiyotinin` paydevori. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa kontserni. 1997.
3. O`zbekistan Respublikasi Wazirler Mekemesinin` “Uliwma orta ta`limnin` ma`mleketlik ta`lim standartlarin tastiyoqlaw tuwrali” qarari (1999 jil, 16 avgust) // Xalq ta`limi j. 1999. №5.
4. Saidahmedov N. Jan`a pedagogik texnologiyalar (teoriya ha`m a`meliyat). – Toshkent: Moliya baspasi. 2003.
5. Saidahmedov N. Pedagogik a`meliyatta jan`a texnologiyalardi qollaw ulgileri. – Toshkent: PTM. 2000.
6. Tolipov O`.Q., Usmanbaeva M. Pedagogik texnologiya: teoriya ha`m a`meliyat. Monografiya. Toshkent: “Fan”. 2005.
7. O`zbekistan tariyxin oqitiwdin` metodologiyasi. – T., 1999.

8. S.Kamalov. Qaraqalpaqlardin` xaliq bolip qaliplesiwi ha`m onin` ma`mleketliginin` tariyxinan. – No`kis, 2001.
- 9.Murotova P. Qaraqalpaqstanda intellegentsiya kadrlarin tayarlaw. No`kis: Qaraqalpaqstan, 1992
10. Tlewmuratov M. Istorichesskie i kul`turnie svyazi karakalpakov s Rossiey i Bashkiriey. Nukus, 1993
11. Qoshanov B., Seytnazarov M. Revolyutsiya? Vtorjenie. Xivinskie sobitiya. Nukus, 1997
12. Urazbaev R. Iz istorii razvitiya sredne spetsial`nogo i visshego obrazovanie v Karakalpakstane. Nukus, 1984

Elektron ta`lim resurslari

1. www.mpgu.edu/umo/standarty/032600/032600st.htm
2. www.hist.msu.ru/Association/HAC/aik/educat.htm
3. www.eidos.ru/journal/2004/1017.htm
4. www.ioso.ru/ts/s010419/gospodarik.htm
5. www.tdpu.uz
6. www.pedagog.uz
7. www.Ziyonet.uz
8. www.edu.uz